

**TSENGULUSO YA NDEME YA U SIA MUYANI KHA MAÑWALWA A TSHIVENDA
YO DISENDEKA NGA DIRAMA YA M.P. NEFEFE: “MILOMO YA NUKALA” NA
R.L. NDLOVU: “THANGONI YA KHULUNONI”**

nga

KARUWANI GLADYS BALOYI

YO NETSHEDZWA HU U TODOU SWIKELA THODEA DZA DIGIRI YA MASITASI

Kha

NYAMBO DZA VHAREMA

Kha

FAKALITHI YA NGUDO DZA VHATHU

(Tshikolo tsha Nyambo na Ngudo dza Vhudavhidzani)

UNIVESITHI YA LIMPOPO

MUFHATISI: PROF. R.N. MADADZHE

2017

MUANO

Nhē, **Karuwani Gladys Baloyi** ndi tama u ana uri uyu mushumo wa Tsenguluso ya ndeme ya u sia muyani kha mañwalwa a Tshivenda yo ḍisendeka nga ḍirama dza M.P. Nefefe “*Milomo ya Nukala*” na R.L. Ndlovu “*Thangoni ya khuluṇoni*”, wo senguluswa nga nhē nahone a u athu vhuya wa senguluswa nga muñwe mutshudeni na kha dziñwe yunivesithi.

BALOYI, K.G.

DATUMU

VHUDIKUMEDZI

Nga hoyu mushumo ndi ri kha khotsi a vhana, zwi nani a zwo ngo naka ro fhiwa tshifhiwa tsha tshilidzi?

DZINDIVHUWO

Ndi tama u thoma nga u livhuwa tshilidzi tsha Mudzimu tsho nkonisaho u tutusa mushumo hoyu mungafha. Nga zwenezwo ndi ri: Mudzimu kha vha hule nxe ndi tukufhale!

Ndi dovha nda livhuwa mufhatusi wa mushumo uyu Phrof. R.N. Madadzhe vhe nga nungo dzavho dzothe vha ntikedza na u ntsumbedza ndila uri ndi vhuye ndi swike hafha! Ndi khou livhuwa thuthuwedzo yavho i sa kalei ngauri musi ndo neta ndi si tsha vhona ndila vha ntuwuedza nda dovha nda wana maanda maswa.

Ndi tama u livhuwa na Khathutshelo Murembiwa ane a vha mushumisani. O vha a tshi dzulela u ntuwuedza nga u ri: “Mukomana kha vha kondelele”. Ndi ri nangoho o tou vha murathu vhukuma naho ndi songo bebwa nae.

Kha vhana vha mme anga ndi ri: Ro bebwa ri sumbe. Sumbe i amba uri zwithu zwo fhelela, a hu na tshitahe. Nga nzwambo wa yone pfunzo ndo vha ndi tshi vho shaea ha vho vha na tshitahe, ndi ri a no ngo ntshaya lwa fhedzi, mitshelo ngei!

Vhabebi vhangana vho ri siaho Vho Dorah na Vho Eric (DORIC) ndi khou vha livhuwa naho vha si tsheeho. Vho awela tshidele, vho kona u ntsumbedza ifa ji sa sini. Arali vho vha vhe hone, vhothe vho vha vha tshi do setshelela vha ri: “O shuma gombakomba”.

Mazwale tshikalaha Vho Jonas Baloyi naho na vhone vho ri sia, vho ntuwuedza zwihulu, khavho ho vha hu si na a no fhira nwedzhi yavho. Ndi ri hezwi a zwi anzi u wanala.

Kha muta wanga ndi tama u livhuwa zwihulu khotsi a vhananga vhe vha ita vha tshi kundelwa u vha na nxe sa mufarisi. Ndi livhuwa thikhedzo ye vha nxea yone. A zwo ngo anda.

Kha vhananga, Zwinani, Tinyiko na Tintswalo, ndi khou livhuwa no kondelela u ita ndi sa vhi na vhoiwe sa mme. Kha vhoiwe ndi ri: “Edzani zwe mma vha ita, pfunzo a i na magumo!” Gudani ni tshee vhana!

ABSTRACT

The study is about the use of suspense in Tshivenda literature. It focuses on a few selected drama works of prominent authors in Tshivenda. In a nutshell the study shows a critical role that suspense plays in drama. It argues that without suspense, a drama will not be worth reading or watching.

Thodisiso iyi yo ditika nga ndeme ya u sia muyani kha mañwalwa a Tshivenda. Nyombedzelo i do vha kha kushumisele kwa ndeme kwa u sia muyani kha dirama dza vhañwali vho bvumaho kha Tshivenda. Thodisiso ino i ima kha la uri dirama i nga si takadze arali ha shaea tshiteñwa tsha u sia muyani.

ZWI RE NGOMU

MAFHUNGO

SIATARI

NDIMA YA U THOMA

1.1	MARANGAPHANḐA.....	1
1.2	THAIDZO DZI KWAMAHO ṬHODḐISISO.....	1
1.3	TSENGULUSO YA MAḐWALWA.....	1
1.3.1	U sia muyani	1
1.3.2	Vhabvumbedzwa.....	3
1.3.3	U tambea na u sa tambea khatshiteidzhi	4
1.4	FHETHUVHUPO.....	4
1.5	PULOTO.....	4
1.6	TSHIFHINGA.....	5
1.7	MUHANGA WA THYIORI.....	5
1.8	NDIVHO YA NGUDO.....	6
1.9	ZWIPIKWA ZWA ṬHODḐISISO.....	6
1.10	NGONA YA ṬHODḐISISO.....	6
1.10.1	NḐila ine mafhungo a ḑo kuvhanganywa ngayo	7
1.11	TSENGULUSO YA MAWANWA.....	7
1.12	NDEME YA NGUDO.....	7

NDIMA YA VHUVHILI: TSENGULUSO YA MAḐWALWA.....8

2.1	MVULATSWINGA.....	8
2.2	ṬHALUTSHEDZO YA U SIA MUYANI.....	8
2.3	MANWELEDZO A BUGU.....	12
2.3.1	<i>Milomo ya ḥukala</i> (Nefefe, 2008).....	12
2.3.2	Ṭhangoni ya khuluḥoni (Ndlovu, 1997).....	14
2.4	MAGUMO.....	15

NDIMA YA VHURARU**NDEME YA U SIA MUYANI KHA MAÑWALWA HO SEDZWA MATHOMELE, U**

BVELEDZA MAFHUNGO, MATĤHAKHENI NA MAGUMO	16
3.1 MARANGAPHANĤA.....	16
3.2 U SIA MUYANI MATHOMONI A BUGU.....	16
3.2.1 <i>Ĥhangoni ya khuluṅoni</i> (Ndlovu, 1997).....	16
3.2.2 <i>Milomo ya ṅukala</i> ((Nefefe, 2008).....	18
3.2.3 Mbambedzo ya u sia muyani mathomoni a ḡirama.....	19
3.3 U SIA MUYANI KHA U BVELEDZA MAFHUNGO.....	20
3.3.1 <i>Ĥhangoni ya khuluṅoni</i> (Ndlovu, 1997).....	20
3.3.2 <i>Milomo ya ṅukala</i> (Nefefe, 2008).....	28
3.4 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI KHA U BVELEDZA MAFHUNGO.....	32
3.5 U SIA MUYANI MATĤHAKHENI A BUGU.....	33
3.5.1 <i>Milomo ya ṅukala</i> (Nefefe, 2008).....	33
3.5.2 <i>Ĥhangoni ya khuluṅoni</i> (Ndlovu, 1997).....	34
3.6 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI MATĤHAKHENI.....	35
3.7 U SIA MUYANI MAGUMONI A BUGU.....	35
3.8 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI MAGUMONI A ḡIRAMA.....	36
3.9 MANWELEDZO.....	36

NDIMA YA VHUṄA**U SIA MUYANI HO SEDZWA VHABVUMBEDZWA**.....37

4.1 MARANGAPHANĤA.....	37
4.2 VHABVUMBEDZWA VHA SHELA HANI MULENZHE KHA U SIA MUYANI?.....	37
4.2.1 Mubvumbedzwadendele ri mu vhona hani?.....	38
4.3 VHAÑWALI VHO ZWI KONA HANI U BVELEDZA TSHIPIDA TSHA U SIA MUYANI KHA ḡIRAMA IDZI MBILI.....	41
4.3.1 <i>Ĥhangoni ya khuluṅoni</i> (Ndlovu, 1997).....	41
4.3.1.1 Dendele.....	41

4.4	MUŃWALO O ZWI KONA HANI U BWISELA TSHIPIḂA TSHA U SIA MUYANI KHA VHAMBUMBEDZWA KHA <i>MILOMO YA NUKALA</i>	42
4.5	MAGUMO.....	52
	NDIMA YA VHUṂANU: MVALATSWINGA	53
5.1	MARANGAPHANḂA.....	53
5.2	MANWELEDZO A DZINDIMA.....	53
5.2.1	Ndimā ya u Thoma.....	53
5.2.2	Ndimā ya Vhuvhili.....	53
5.2.3	Ndimā ya Vhuraru.....	54
5.2.4	Ndimā ya Vhuṅa.....	54
5.2.5	Ndimā ya Vhuṅanu.....	54
5.3	MAWANWA.....	54
5.3.1	Mawanwa kha Ndimā ya u Thoma.....	54
5.3.2	Mawanwa kha Ndimā ya Vhuvhili	54
5.3.3	Mawanwa kha Ndimā ya Vhuraru	55
5.3.4	Mawanwa kha Ndimā ya Vhuṅa.....	55
5.3.5	Mawanwa kha Ndimā ya Vhuṅanu	55
5.4	THEMENDELO.....	55
	BUGUTSHUMISWA.....	59

NDIMA YA U THOMA

1.1 MARANGAPHANĀ

Mañwalwa ndi mafhungo o ñwalwaho ane a vha a khou isa mulaedza kha vhathu. A vha e mahumbulwa nga muñwali. A ri ñivhadza nga zwine zwa khou itea shangoni, zwi nga vha zwiswa kana ñivhazwakale. Mañwalwa a nga vha vhurendi, ñirama, nganeapfufhi kana nganea.

Musi hu tshi senguluswa mañwalwa, sa ñirama, Milubi (2004:203) o khethekanya zwipiĀ zwa ñirama a ri ndi hezwi: madzheni, tshipiĀ tsha u isa thaidzoni, thaidzoni, mañhakheni, u sia muyani, phambano na u vhiĀ ha mafhungo.

ThoiĀisiso ino i Āo ombedzela u sia muyani. U sia muyani ndi u sala tshikhalani. Zwi tshi livhanywa na mañwalwa zwi vha zwi khou amba uri muthu u vha o sala tshikhalani kha zwe a vha a tshi khou vhalala. Nga iñwe ñiĀla ha ñivhi uri zwo fhela nga ñiĀlade. U sala a kha Āi vha na Āora Āa u toĀa u ñivhesa nga hazwo.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO THOIĀISISO

Arali muthu o wana tshithu tsho siiwaho tshi gake zwi ita uri muthu ane a khou fhedzisa tshithu itsho tshi sa tsha fhela nga ñiĀla yone, saizwi muñe watsho a si tsheeho. Zwo ralo na kha ñirama, arali muñwali o sia vhavhali muyani u vha o no itela vhavhali khaedu ine vha Āo ñivhudzisa mbudziso dzine vha sa Āo wana phindulo.

Thaidzo iñwe ndi ya uri vhavhali vha vha vhone vhatandululi vha thaidzo ye muñwali a vha sia nayo. Zwa vho ita uri vha sale na phindulo ine vha timatima nga hayo ngauri vha vha vha si na vhuñanzi ha uri muñwali o vha a tshi Āo fhedza nga zwe vha zwi wana naa?

1.3 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

1.3.1 U sia muyani

U sia muyani ri nga zwi dzhia hu u sia tshithu tshi songo fhelela tshi gake. Musi tshithu tsho siwa tshi gake zwi amba uri tsho vha tsho tea tsho fhela fhedzi tshi sa tsha fhela thanwe nga zwiñwe zwiitisi zwine zwi nga vha zwi tshi ñihwa nga onoyo we a tshi sia tshi gake.

Arali muñwe muthu ane a si vhe muthomi watsho a ri u ʘoḁou tshi fhedzisa, tshi nga vho fhela nga ndila ye muthomi watsho a vha a songo humbulisa zwone. Zwo ralo na kha bugu kana mañwalwa a ngaho sa nganea, nganeapfufhi na ḁirama.

Oxford South African School Dictionary (2010:600) i tshi ʘalutshedza u sia muyani i ri:

Suspense (say suh-spenss) noun (no plural) a feeling of excitement or worry that you have when you are waiting for news or for something:
Don't keep me in suspense-did you pass the exam?

ʘhalusamaipfi iyi i sumba u sia muyani hu tshi nga vha na dakalo kana u vhilaela zwine ri nga vha nazwo musi ro lindela mafhungo kana tshiñwe tshithu: Ni songo ntsia muyani - no phasa mulingo?

U ḁadzisa izwo zwa ʘhalusamaipfi iyi, Abrams (1998:140) a tshi amba nga ha u sia muyani u ri:

A concerned uncertainly about what is going to happen, especially to those characters whose qualities are such that we have established a bond of sympathy with them, is known as suspense. If what in fact happens violates our expectations, it is known as surprise. The interplay of suspense and surprise is a prime source of the vitality in a traditional plot. The most effective surprise, especially in realistic narratives, is one which turns out, in [MR1] in rest rope 4, to have been grounded in what has gone before, even though we have hither to make the wrong inference from the given facts of circumstances and character.

Vhaanewa vhane ra vha pfela vhuḁungu kana u vha takalela kha ḁirama zwi ita uri ri vhe na dzangalelo ʘa u ʘoḁou ḁivha uri vha ḁo ita mini kha u tinya kana u tandulula thaidzo dzine vha ḁo ʘangana nadzo.

Ramaliba, Rankhododo na Maḁadzhe (1994:20) vha ri:

U sia muyani hune ha ḁisa dzangalelo kha vhaḁaleli hu a ʘoḁea nga maanda kha ḁirama. Arali ha shaea u sia muyani, ndugiselo ya ḁirama na yone i nga si fushe. U sia muyani ri hu wana musi ri tshi vhudzisa mbudziso dzi tevhelaho: Hu ḁo bvelela mini? Zwithu zwa hone zwi ḁo bvelela nga ndila-ḁe? Zwithu izwo zwi ḁo bvelela kha nnyi? Zwi ḁo bvelela ngafhi nahone lini? Mubvumbedzwa ane zwa ḁo bvelela khae u ḁo zwi dzhia nga ndilade?

Vhataleli vha tūtulwa dzangalelo musi hu na mbudziso nnzhi dzine vha tama u wana phindulo yadzo. Mutambi ane kana thaidzo dzine a khou tūngana nadzo u do dzi tūnganedza hani? A nga dzi tūnganedza nga ndila yavhuḍi kana nga ndila i si yavhuḍi?

Cohen (1973:197) ene u ri:

The means used by an author to keep the interest of his readers or audience in what is happening or in the results of what has happened to the people in his narrative.

U tikedza izwo zwi re afho nṯha, muṅwali u tūtula dzangalelo la vhavhali kana vhaṯaleli nga u ita a tshi sia vhatu muyani kha mvelelo dza zwiwo zwine vhatambi vha tūngana nazwo kha litambwa lawe.

Perrine (1978:44) u ri:

Suspense is the quality in a story that makes readers ask “What’s going to happen next” or “How will this turn out”? and implies them to read on to find the answer to these questions.

Muṅwali afho nṯha u ombedzela ndeme ya u sia muyani sa izwi u sia muyani hu tshi ita uri vhavhali vha tame u vhala vha tshi ya phanḁa uri vha vhone uri mafhungo a do fhelisa hani.

Heese na Lawton (1979:117) vha tikedza muhumbulo uyo nga u shumisa aironi ya ḁirama nga u rali:

In dramatic irony the reader or the person who is being addressed or both are persons of certain circumstances of which the speaker is ignorant.

Afha nṯha muṅwali u sumbedza uri hu a vha na zwiwo zwine zwa wela vhatambi, zwine zwa vha zwi tshi khou ḁivhiwa nga vhavhali kana vhaṯaleli.

1.3.2 Vhabvumbedzwa

Vhabvumbedzwa ndi vhatu vhane vha wanala kha ḁirama. Vhenevho vha vhidzwa vhatambi sa izwi dziṅwe dza ḁirama dzi tshi tou tambwa tshiteidzhini. Ri na tshaka dzo fhambanaho dza vhabvumbedzwa, vhenevho ndi vha tevhelaho:

- Mubvumbedzwamuhulwane
- Mubvumbedzwamutovholi
- Mubvumbedzwamuluṭanyi
- Mubvumbedzwadendele
- Mubvumbedzwazwawe
- Mubvumbedzwa a bvelelaho
- Mubvumbedzwa a sa bveleliho

(<http://www2.anglistik.unifreiburg.de/intranet/englishbasics/DramaCharacter01.htm>).

1.3.3 U tambea na u sa tambea kha tshiteidzhi

Sa izwi ḡirama i tshi anzela u tambiwa tshiteidzhini, hu na dziṅwe nṅha dzine dzi nga si tambee kha tshiteidzhi. Tsumbo: arali hu khou ambiwa nga zwithu zwi no nga danga ḡa kholomo, dzigoloi, mulambo, lwanzhe na zwiṅwe zwi songo bulwaho afho nṅha. Fhedzi zwi no nga sibadela, tshikolo, vhengele na zwiṅwe zwinzhi zwi a tambea kha tshiteidzhi.

1.4 FHETHUVHUPO

Fhethuvhupo vhune ha khou sumbedzwa kha ḡirama, vhu fanela u ṭutshelana na fhethu hu no khou tambiwa kha ḡirama. Arali ḡirama i khou tamba fhethuvhupo ha mahayani, ri lavhelela u pfa hu khou ambiwa nga zwiṅanga, zwidudu, u reḡa khuni na zwiṅwe zwinzhi. Arali ra vho pfa hu khou ambiwa nga zwithu zwi no nga hodela, mimoḡo, na “Gautrain” muṅwali u vha o balelwa.

Milubi (1987:198) u ri:

Hu dovha ha vha na fhethu (Space) na vhupo (Place) hune zwa khou tambelwa hone. Zwoṅhe hezwi zwi fanela u kwakwana. Arali ḡirama i tshi khou tamba ḡoroboni, tshifhinga na fhethu zwi fanela u tendelana.

1.5 PULOTO

Puloto ndi u ṭumekana ha zwiwo kha ḡirama, u bva musi bugu i tshi thoma u swika bugu i tshi fhela.

Milubi (1987:196) u ri:

Puloto ndi ndunzhe-ndunzhe ya mafhungo. Puloto ndi yone i no ri sumbedza zwa uri hetshi tsho itea nga mulandu wa uri hetsho tsha itea nga u rali.

1.6 TSHIFHINGA

Dirama musu i tshi n̄waliwa, zwiwo zwi no khou itea zwi tea u t̄utshelana na tshifhinga. Arali dirama i khou tamba nga zwithu zwa kale, a ri tei u wana ho no dzhenelela zwithu zwa musalauno.

1.7 MUHANGA WA THYIORI

Thoḁisiso iyi i ḁo shumisa thyiori ya “New Criticism”. Thyiori iyi ndi yone yo tou fanelaho mañwalwa a ḁitheretsha. A i imi na maitele ane musu mañwalwa a tshi vhalwa ha vha ho sedzwa uri muñwali uyo ndi muthuḁe. Zwine vhañwe vhavhali vha ita ndi zwauri arali a muthu a ḁivheaho, hu a dzhielwa n̄tha mañwalwa awe naho a sa fushi thōḁea. Thyiori iyi i ombedzela uri hu dzhielwe n̄tha zwi re ngomu buguni hu si zwi re nga n̄ḁa. Izwi zwi khwaḁhisedzwa nga mafhungo a tevhelaho:

Delahoyde (2016) u ri:

New Criticism emphasizes explication, or “close reading,” of “the work itself.” It rejects old historicism’s attention to biographical and sociological matters. Instead, the objective determination as to “how a piece works” can be found through close focus and analysis, rather than through close focus and analysis, rather than through extraneous and erudite special knowledge.

Delahoyde (2016) afho n̄tha u sumbedza uri thyiori iyi i sedza vhushaka vhukati ha maipfi na zwifanyiso kana u tou vhalwa ho valea ha mushumo wone uḁe. I hana maitele a kale a u kunga vhavhali nga u amba nga muñwali na zwiñwe zwa u ḁimvumvusa. Madzuloni a hezwo hu sedzwa uri tshipiḁa tsha mushumo tshi nga wanwa hani u fhirisa u wana zwithu zwi no lemela na n̄ḁivho yo kalulaho.

Ransom (2016) u ri:

One of the most influential movements in modern critical scholarship, the New Criticism is a philosophy of literary interpretation that stresses the importance of studying literary texts as complete works of art in themselves.

Ransom (2016) u ri tshithu tshithihi tshine tsha tou nyanyula kha vha zwickolo ndi kuhumbulele kwa mañwalwa a tshi sedzuluswa a tshi ombedzela ndeme ya u guda nga mañwalwa sa mishumo ya vhutsila yo fhelelaho kha yone ine.

According to New Criticism we should judge books the same way. Rather than worrying about the author's background or our own reactions to a book, we should evaluate it based only on the text itself.

Since we're only dealing with the text, we'd be doing what's called a close reading, which requires taking apart a text and looking at its individual elements, such as theme, setting, plot, and structure (en.wikipedia.org/wiki).

1.8 NDIVHO YA NGUDO

Ndivho ya tshodisiso iyi ndi u sengulusa uri vhañwali vhe bugu dzavho dza topolwa vho zwi kona u swikafhi u bveledza tshipida tsha u sia muyani kha dirama dzavho.

1.9 ZWIPIKWA ZWA TSHODISISO

Tshodisiso iyi i na zwipikwa zwi tevhelaho:

- (a) U nea tshalutshedzo ya u sia muyani.
- (b) U sumbedza fhethu hune u sia muyani ha bveledzwa hone.
- (c) U topola vhuji ha u sia muyani.
- (d) U rera nga hune vhañwali vha dirama vha khou swikela hone kha u bveledza tshipida tsha u sia muyani.

1.10 NGONA YA TSHODISISO

Mutshodisisi u do shumisa ngona ya khwalithethivi. Yone i do tikwa nga mañwalwa na ngona ya mbambedzo hune ha do vhambedzwa vhañwali u todou vhona arali vho zwi kona u swikela tshodea ya u sia muyani. Henefha hu do vhambedzwa dirama ya Milomo ya nukala (Nefefe:2008) na Thangoni ya khulunoni (Ndlovu :1997).

1.10.1 Ndila ine mafhungo a do kuvhanganywa ngayo

Kha tsenguluso iyi hu do shumiswa ngona ya sekondari. Ngona iyi ya sekondari ndi ine musengulusi a vhala mañwalwa a vhañwe vhagudi vho vhuyaho vha ñwala na u sengulusa nga ha thoho i yelanaho na yawe hu u lila u pfesesa uri vhañwe vha ri mini. Afha hu do sedzwa dzibugu dza laiburari, tsenguluso dza vhañwe dzo gandiswaho na dzi songo gandiswaho.

1.11 TSENGULUSO YA MAWANWA

Tsenguluso ya mawanwa i do vha nga u tou talutshedza nga maipfi. Musengulusi u do sedzulusa zwe vhañwali vha ñwala zwone uri zwi a elana kana u fana naa.

1.12 NDEME YA NGUDO

Ngudo iyi i do sumbedza zwinzhi nga ha ndeme ya u sia muyani kha mañwalwa a Tshivenda nga maanda ho livhanywa na dirama. Hu do sedzwavho na uri vhañwali vha a kona naa u swikela itshi tshipida tsha thodisiso.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Kha ndima iyi ya vhuvhili thodisiso i do ombedzela zwine vhañwe vhoradzipfunzo vha amba zwone nga u sia muyani.

2.2 THALUTSHEDZO YA U SIA MUYANI

Cohen (1973:71) nga ha u sia muyani u ri:

Vhañwe vhagudi vha mañwalwa vha dzhia u shumiswa ha aironi ya dirama ya tshivhumbeo tsha u sia muyani. Aironi hei i itea musi vhabvumbedzwa vha tshi shuma kana u tshimbila vhuṭunguni fhedzi vha sa zwi divhi zwa uri vhavhali a vha tou vha na ndivho yo tandavhuwaho.

Some students of literature consider dramatic irony a form of suspense. Such irony occurs when a character operates or moves towards a catastrophe without the awareness that the reader has of his plight or of his limited knowledge.

U ya nga Smagonrinsky (2002), u sia muyani zwi na mushumo muhulwane kha pfunzo:

Studying thematic units gives student the potential to see literature and related texts as useful tools and touchstones in their own development as people. By having texts that are cliff hangers, I want my students to know life is full of suspense and you can't always know what will happen. They should want to read other's experiences (fiction or non fiction) and accounts of suspense and try to understand how it can relate to their life. Also in suspenseful literature, authors use specific literary elements in their writing to entertain their readers. By having a "suspenseful unit" that is supposed to be intertaining, I hope my students will become interested in reading.

Smagonrinsky (2002) u ri u guda thero zwi ñea vhagudiswa vhukoni ha u vhona uri mañwalwa na mañwe a re na vhushaka nao ndi zwithu zwa ndeme zwine zwa dovha zwa vha zwishumiswa kha mveledziso dzavho sa vhathu. Nga u vha na mañwalwa ane a sia muyani, Smagonrinsky u ri u ṭoda vhagudi vhawe vha tshi divha uri vhutshilo ho ḍala u sia muyani sa izwi muthu a nga si divhe tshifhinga tshoṭhe zwine zwa do itea.

Smagonrisky (2002) a tshi isa phanda u ri vhagudiswa vhanzhi na vhabebi vhavho zwi nga di itea uri vha sa pfelese uri mañwala a u sia muyani a nga si tumane na matshilo avho. Zwo no ambiwa zwa uri vhagudi vha shaya dzangalelo na u dikumedzela kha zwithu zwa tshikolo ngauri zwi no itwa dzikiñasirumuni dzavho zwi tou tutshelana zwiñuku na matshilo avho. Honeha ndi zwa ndeme u ñivha uri dzangalelo ñi nga vha hone arali zwine vha guda zwi tshi tutshelana na vhutshilo havho.

Iwata (2008) ene u ri u sia muyani na u mangala zwi nga dzhiwa sa tshithu tshi no kwama zwiwo zwi no khou itea kha tshitori. U sia muyani ho ñutuwedza ñhodisiso nnzhi, kanzhi kha vhañivhi vha muhumbulo. U mangala hone a ho ngo tou vha hu kungaho vhathu nga u ralo u fana na u sia muyani. U kwhañhisa izwi, ri pfa Iwata (2008) a tshi ri:

Suspense and surprise can be regarded as affective variables which are realised in stories as concrete and perceptible form of interest and are experienced by the reader as such. Suspense has inspired a considerable amount of research, mostly from psychologists, and has presented itself as a controversial issue to a degree, whereas the analysis of surprise seems to remain a less frequent, popular area than that of suspense.

Muhumbulo wa Stenberg (1978) ndi wa uri u sia muyani hu vha hone musi hu si na phindulo kha zwi bvelelaho. U isa phanda a ri u sia muyani zwi itwa nga u shaya mulaedza u no khou ñodea u no tutshelana na mvelelo dza khudano dzine dza kha di ño vha hone na uri u shaea honoho hu ñisa nyofho.

Sutherland (2009:6) a tshi khoutha Dorothy McArdle (1944) u ri:

Another means for creating suspense is to use the objective viewpoint in which the story is told, not through the mind and feelings of a major character, but only by what he says and does. That character may have some secret that affects the outcome of the story, but since the author never tells us what the character thinks - or remembers - but only what he says and does in the present, the viewpoint adds to the suspense.

McArdle (1944) uri vhavhali vha ñibadekanya na mutambidendele a re khomboni (vha a kovhana nae nga tshenzhemo ya u sia muyani). U engedza dzangalelo ña u sia muyani kha vhavhali, vhañwali vha vha na nyambedzano u itela u vhona mulingo u no ño wela mutambidendele na vhupfiwa vhune vha vhu pfa. Naho zwo ralo vhañwali ndi vhone

vhane vha vha khomboni. Vha nga kundelwa u ita magumo ane a nga ḍisa zwo fulufhedziswaho.

Vhañwali afha vha sumba u sia muyani hu tshi nga itwa nga tshipiḁa tshiñwe na tshiñwe tsha tshiḁori zwi tshi katela ḁhoho, vhatambi, puloto, u langwa nga tshifhinga na u nangwa ha ipfi. Tsumbo, arali puloto i tshi khou dzhenisa muhali a tshi khou tama u swikela tshipondwa musi bomo yo rewaho i sa athu u thuthuba, muñwali u vha o shumisa u langwa ha tshifhinga sa tshishumiswa tsha u sia muyani.

Vhañwali vha dovha hafhu vha sumbedza uri tshiñwe tshikhala tsha u sia muyani tshi nga bviselwa khagala nga nḍila ya kuanetshetelele kwa tshiḁori hu songo shumiswa muhumbulo kana vhupfiwa ha mubvumbedzwadendele, hu nga tou sumbedzwa nga zwine a nga amba kana u ita. Mubvumbedzwa onoyo a nga vha a na tshiphiri tshine tsha nga kwama magumo a tshiḁori kana ḍirama sa izwi muñwali a sa ri vhudzi zwine mubvumbedzwa a humbula kana u elelwa fhedzi a tshi amba zwine a ita na u amba.

Willis (1967:98) u ri:

Nḍila ya khwiñesa ya muñwali ya u kunga dzangalelo ḁa vhaḁaleli ndi u engedza fhethu hunzhi ha u sia muyani. Muñwali u sumbedza u sia muyani kha tshipiḁa tsha u thoma, nga u ḁuḁula dzangalelo na u ḁoḁou ḍivha nga vhuḁalo uri mafhungo a ḁo shanduka hani. Hezwi zwi ḍisa mbudziso ya u sia muyani nga mvelelo dza zwiwo, kana arali zwi tshi tou vha khagala uri vhafunani vha nga dzula vho takala lwa tshoḁhe. Zwenezwo, mbudziso ya u sia muyani i vhudzisa uri mafhedzele ayo a u takadza a nga swikelwa hani ho sedzwa zwikhukhuliso zwoḁhe.

Willis (1967) o khethekanya u sia muyani ha bva zwipiḁa zwivhili, zwenezwo ndi tshipiḁa tshi sa tou dinaho tshiḁuku na tshipiḁa tsha ndeme tshihulwane. U sia muyani kha itsho tshipiḁa tshiḁuku tshi sa diniho ho itelwa u fara dzangalelo ḁa vhaḁaleli na u vha kombetshedza uri vha dzule vhe na lutamo lwa u ḁalela muniti muñwe na muñwe. U sia muyani kha tshipiḁa tshihulwane muñwali u itela uri vhaḁaleli vha vhilaele kana u mangala uri vhatambi vhavho vha ḁo fhedza vho bvelela kana vho balelwa naa.

Young na vhañwe (1994) vha dzhia u sia muyani na u mangala zwi tshi nga dzhiwa zwa tanganywa u itela u engedza dzangalelo la nganetshelo. Nga u tou angaredza, nganetshelo dzi re na mafhedzele a u mangadza dzi ita uri vhavhali vha vhe na kuhumbulele kwavhudi kwa vhavhali na kha vhabvumbudzwa.

Young na vhañwe (1994) vha tshi isa phanda nga u sia muyani vha sumbedza uri kha nganetshelo dzi re na puloto dzine dza livhisa kha magumo a u akhamadza, u siwa muyani ha vhavhali kanzhi hu laula ndavhelelo dza vhavhali. Henefha vhavhali vha lavhelela muanewadendele uri u do bvelela naa. Zwenezwo musi nganetshelo i tshi livha mathakheni zwi ita uri vhavhali na vhone vha sale vho mangala u fana na mubvumbudzwadendele. U khwathisa izwi, ri pfa Young na vhañwe (1994:188) vha tshi ri:

Surprise and suspense can be effectively combined to increase story interest, complementing each other. In particular, stories with surprise endings can make a strong impression on the reader's suspense is often first controlled by the manipulation of the reader's expectation about a protagonist's success in the story. Then, as the story reaches its climax, a reversed story outcome is revealed with presentation of surprising events, making the reader feel surprised the same way that a main character feels surprised in the story. This surprising experience increases story interest greatly as the earlier story events make sense with the revealed hidden truth as a whole.

Sutherland (2009) u fanyisa u sia muyani na tshitimu tsha u tshimbidza tshidimela kana zwikurufu zwa u tshimbidza tshikepe. U sia muyani hu fanela u wanala kha zwipiḁa zwothe zwa mañwalwa. Ndi ngazwo ri tshi pfa ene Sutherland (2009:1) a tshi ri:

How do authors of mysteries keep their readers turning pages? By netting them in a web of suspense, using as many types of categories of withholding and surprise as possible. If a story is suprising and well-told, readers will be curious to know what comes next in the narrative, and how the plot will be resolved.

Nga ha u sia muyani, Prieto-Pablos (1998:99-103) u ri:

U sia muyani u hu dzhia sa vhupfiwa vhune ha lavhelelwa nga ha mvelelo dzine muthu a sa dzi divhe. Ene hezwi zwa u sia muyani u vhona zwi tshi bva kha muñwali kana muambi. Kha u anetshela, u vhona u sia muyani ho itwa hu na u lengiswa na u humiselwa murahu ha mvelelo dza zwiñwe zwa zwiwo. Zwenezwo zwi ita uri mvelelo dza zwiñwe zwiwo dzi lenge.

2.3 MANWELEDZO A BUGU

2.3.1 *Milomo ya n̄ukala*

Bugu iyi i thoma musii Vho Bukuṭa vha tshi vhuya hayani vha halifhela Tsumbedzo uri ho ngo sheledza miri yavho. Musii mme awe Vho Takalani vha tshi sumbedza uri Tsumbedzo u khou vhala ngauri u khou ya u ṅwala thesite matshelo Vho Bukuṭa vha sa zwi pfesesi vha ri Vho Takalani vho lema vhana. Ndi he ha thoma vengo ḽihulu ḽa u vhenga Tsumbedzo. Muṭani wa Vho Bukuṭa ḽinwe ḽuvha nga matsheloni Vho Bukuṭa vha vutshela lufherani lwa Ntshengedzeni, musii Ntshengedzeni a tshee o mangala, khotsi awe vha mu vhudza uri vha khou ṭoḽo thetshela arali ṅduhu dzo no vhibva. Musii Ntshengedzeni a tshee o mangala hafhu, Vho Bukuṭa vha a mu kombetshedza u ita nae zwa vhudzekani. Vha a mu vhudza uri a songo vhuya a khakha a vhudza muthu. Vho ri arali a tou khakha a vhudza muthu vha ḽo mu vhulaha. Vha swika na hune vha mu vhudza uri u fanela u ḽa lufherani lwavho ḽuvha ḽinwe na ḽinwe musii mme awe vho no ya mushumoni.

Vho Bukuṭa vha dzulela u halifhela mufumakadzi wavho Vho Takalani. Vho Takalani vha sokou ṭanganedza u tambudzwa uhu vho sokou ralo u fhumula vha sa zwi vhudzi muthu. Hone Tsumbedzo i tou vha mmbwa na tshimange na khotsi awe Vho Bukuṭa. Vha dzula vha tshi halifhela Tsumbedzo, vha a mu semekanya na u sa ṭoḽa na u mu fha tshifhinga tsha u vhala dzibugu. A tshi vhala bugu, vha amba zwa mishumo ya hayani yo no sokou bva tshikhalani.

Tsumbedzo naho zwi tshi mu vhavha, a hu na zwine a nga ita, u sokou sedza a konḽelela a sumba o ḽiṭanganedzela. Vho Bukuṭa vha ḽiita khunzi ya muḽi, a hu na a no amba tshithu khavho. Vha tambudza muṅwe na muṅwe afho muḽini vha dovha vha ofhiwa nga muṅwe na muṅwe. Vha khou ḽi isa phanda na u tambudza Ntshengedzeni ṅwana wavho lwa vhudzekani. Vha dzula vha tshi mu shushedza ngauri vha ḽo mu vhulaha arali a vhudza vhathu. Ntshengedzeni u sokou dzula na u pfiswa hawe vhuṭungu a sa zwi vhudzi muthu. Kushumele kwa Ntshengedzeni kwa tshikoloni ku sumba ku tshi khou tsela fhasi. U dzula hawe kiḽasini u sokou goo! A tshi sumbedza u vha na thaidzo ine ya khou mu ḽa vhukuma.

Muofhe khonani yawe u a mu vhudzisa zwine zwa khou mu dina a sokou ño! Nga u shavha hone u vhulahwa nga khotsi awe. Vho Takalani na Tsumbedzo vha lingedza u vhudzisesa Ntshengedzeni nga zwi mu dinaho vha tshi itela u mu thusa zwa fhedza zwe vhutoto. Vho Rañwedzi na Vho Ramuntswu vha lingedza u mu vhudzisa thaidzo yawe vha tshi ðodou mu thusa. Vha fhedza vho balelwa nge a si vha vhudze ngoho. Vhadededzi avho vha kombetshedza u vhudzisa vhabebi vha Ntshengedzeni uri vha pfe zwithu zwine zwo nga vha zwi khou ita uri Ntshengedzeni a sa tsha vha na mulalo. Naho vhabebi vhawe vho ða vha fhedza vha songo phuletshedza nge Vho Bukuṭa vha ṭuwa nga u tou ñala vha tshi ri vthathu vha khou funesa u ṭodou dzhena zwa muṭani wavho.

Musi vho sala vho dzula nga tshavho avha vha tshikolo Vho Rañwedzi na Vho-Ramuntswu khathihi na Vho Takalani mme a Ntshengedzeni, vho sala vha tshi vha na kuñwe kuhumbulele. Nga murahu ha musu Vho Takalani vho vhudza avho vhavhili nga ha kutshilele kwa Vho Bukuṭa kwa uri vha vho tou nga ndau musu vhe hayani havho. Vha vha na muhumbulo wa uri zwi nga vha hani arali mafhungo aya a nga ya mapholisani fhedzi Vho Takalani vha tshi pfa izwo a vha tendi vha ri zwi ḡo vha kwashela muḡi. Ntshengedzeni u ṭodou awela maṭula ane a khou itelwa nga khotsi awe nga u ṭodou ya u dzula ha makhadzi wawe Vho Mutshekwa, fhedzi khotsi awe vho fhedza vho hana vha ri vhone a vha fuwelwi ñwana vha kha ḡi tshila.

Ḳiñwe ḡuvha nga madekwana hu swika hune Ntshengedzeni a sa vhuye hayani. Musu vhabebi vha tshi vhudzisesa uri a nga vha o ya ngafhi, Tsumbedzo ndi ene we a vha vhudza uri Ntshengedzeni o ya ha makhadzi wawe. Vho Bukuṭa vha a tevhela Ntshengedzeni uri a vhuye hayani. Vha ita na u mu rwa. Vha tou ita na u mu tevhelela tshikoloni. Musu vha tshikolo vha tshi lingedza uri vha vha thuse u itela u thusa Ntshengezeni vha tou Ḳa vuhali, vha fhedza vho ñala. Muofhe u swika hune a wana Ntshengedzeni a tshi khou ṭoda u Ḳa mabodelo e a tou a kuya. Muofhe u ya u vhiga izwo zwa mabodelo kha ṭhoho ya tshikolo Vho Rañwedzi na Vho Ramuntswu vhe vha si lenge u dzhena khaḲo. Musu vha tshi vhudzisa Ntshengedzeni uri ndi ngani a khou ṭodou Ḳa mabodelo, u vha vhudza uri o netiswa nga vhutshilo ha muṭani wa hawe nahone ha tsha vhona ndeme ya vhutshilo, ndi khwiñe o tou ḡifela.

Avha vha tshikolo vha vhona Vho Bukuṭa vha tshi tea u tou potwa mapholisani. Mme a Ntshengedzeni vha a hanedza muhumbulo uyo vha ri ndi hone u tambudzwa hu tshi ḁo tou ṅaṅa hu tshi ya. Muhumbulo wa vhuvhili wa u ya ha vhashumelavhapo wa vha wone we wa khwaṭha. Musi Ntshengedzeni e ngei ha mushumelavhapo Vho Awelani vha swika hune vha mu luvhelela a amba uri khotsi awe vha khou mu tambudza lwa vhudzekani zwe zwa akhamadza Vho Takalani mme awe.

Musi zwo ralo a ho ngo tsha vha na zwiṅwe ho mbo ḁi vha u farwa ha Vho Bukuṭa. Naho Vho Bukuṭa vho lingedza u ḁiambela uri zwe vha ita zwi a pfala, vho fhedza vho gwevhelwa u dzula dzhele lwa vhutshilo havho hoṭhe. Vho wanwa mulandu wa u rwa Vho Takalani na u tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani.

2.3.2 Ṭhangoni ya khuluṅoni

Musi bugu i tshi thoma ri wana Vho Ketekete thaidzo yavho ya uri Tshifhiwa u sumba a tshi ṭoḁa u vha vhangisa yo tanduluwa sa izwi hu tshi khou ambiwa uri Tshifhiwa o vhulahwa. Izwo zwi sumba zwo vha ḁisela dakalo ḁihulu sa izwi hu kale vha tshi funa Eḁina musadzi wa Tshifhiwa.

Nangoho muḁoro wavho u sumba wo wedza sa izwi Tshifhiwa o fhedza o vhulahwa. Musi Tshifhiwa o vhulahwa ri wana sedzheni Phanguphangu muhulwane wa mapholisa vha tshi vha vhone vha no ita ṭhoḁisiso dza bulayo iḁo. Ṭhoḁisiso iyo i sumbedza i sa khou tshimbila sa izwi vhavhulahi vha Tshifhiwa vha sa khou wanala. Fhedzi Eḁina u fhedza o humbulela Vho Ketekete uri ndi vhone vhane vha nga vha vho vhulaha Tshifhiwa.

Naho Eḁina o humbulela Vho Ketekete a hu na zwo itwaho sa izwi Vho Phanguphangu vha tshi sumba vho ima phanḁa ṭhoḁisiso idzo. Vho Ketekete ri wana vha tshi thoma u sala Eḁina murahu uri a vha fune sa izwi vho vha vha tshi ḁi mu funa na musu munna wawe Tshifhiwa a kha ḁi vha hone. Musi Vho Ketekete vha tshi vhona Eḁina a sa vha funi vha thoma u vha na mutsiko.

Musi Eḁina a tshi khou ḁi hana a tshi ya phanḁa vha mu fulufhedzisa uri vha ḁo mu fha poswo ya phurumosheni. Musi a songo dzinginyisea nga ayo mafhungo vha swika hune vha ṭoḁou mu thathisa mushumoni. Ri vhona vengo ḁa Vho Ketekete ḁi tshi vho endelela ḁi tshi ya na muṭani wa ha Eḁina vha tshi vho ṭoḁa na u thathisa mushumoni Vho Manyuwa khotsi a Eḁina.

Eḽina o vhuya a humela hayani ha vhabebi vhawe a khou shavha uri a nga vhuya a vhulahwa nga Vho Ketekete uri vha tshile nga mulalo. Vhabebi vha Eḽina vha eletshedza Eḽina uri a fune Vho Ketekete lwa muhoyo u itela u tinya vengo. Nangoho zwo mbo ḽi fhedza zwo ita uri ḽi vhe ḽa maladze kha Vho-Ketekete sa izwi vho thoma u ḽhogomela Eḽina na vha muḽani wa hawe zwavhuḽi.

Tshigwada tsha Vho Ketekete tsho ruma Vho Dugudzha Cape Town uri vha ye u vhulaha Maitete. Vho Dududzha vho phulela Maitete tshiphiri tsha uri ho pfi vha ḽe vha mu vhulahe. Fhedzi Vho Dugudzha vha vhudza Maitete uri vha ḽo vhudza lugwada lwavho uri vho mu vhulaha. Vho Dugudzha ri vhona vha tshi thoma u vha tsevhi ya Eḽina vha tshi mu vhudza uri vha na vhuḽanzi ha u vhulahwa ha munna wawe nga Vho Ketekete vho thoma u funana na Eḽina lwa tshiphiri. Vho Ketekete na lugwada lwavho vho mbo ḽi sumbedza mafhungo avho a vhukwila o bvela khagala kha mulayo.

Vho Phanguphangu vho ro u vhona uri zwithu zwo vhifha vha mbo ḽi ḽithuntsha. Musi vhathu vho dzula muḽanganoni nga tshavho, Vho Ketekete vho vhudza vhathu uri na vhone vha tou ḽitamela vho lovha ngauri u tshila kha vhone a hu tsha amba tshithu. Vho Ketekete vho swika he vha ḽisola phanḽa ha lugwada lwavho uri vhone vho vha vha khou tshila vhutshilo vhuvhi ha uri vha pfiwe na u ofhiwa nga nnyi na nnyi. Naho Vho Ketekete vho sumba u ḽisola vha fhedza vho haḽulwa u dzula dzhele tshifhinga tshilapfu. Vha sumbedza vha tshi vho ḽisola khathihi na Vho Lidzhegu zwine zwi sa tsha vha farisa tshithu.

2.4 MAGUMO

Ndima iyi yo fha mihumbulo yo fhambanaho nga ha u sia muyani. Yo tumbula uri u sia muyani hu vha hone musi vhavhali vha sa ḽivhi uri hu ḽo bvelela mini. Zwenezwo zwi kwama vhabvumbedzwa, puloto, khuḽano na fhethuvhupo. U shaea ha u sia muyani hu nga ḽisa vhumvumvu na u shaya dzangalelo ḽa u vhalala nganetshelo.

NDIMA YA VHURARU

NDEME YA U SIA MUYANI KHA MAÑWALWA HO SEDZWA MATHOMELE, U BVELEDZA MAFHUNGO, MATĤAKHENI NA MAGUMO

3.1 MARANGAPHANĤA

Ndima iyi ya vhuraru i ġo vha yo katela u sia muyani kha tshipiġa tsha mathomoni a bugu, u bveledza mafhungo, maĤhakheni na magumoni a bugu. I ġo vha i tshi dzumbulula uri vhañwali vho topolwaho vho kona u swikela naa u bveledza tĤhoġea ya u sia muyani kha mañwalwa a ġirama.

3.2 U SIA MUYANI MATHOMONI A BUGU

Kha mañwalwa o dziaho zwavhuġi, mathomoni a bugu muñwali u ri ġisela vhabvumbedzwa vhahulwane vha ġirama. Ri fanela u vhona uri thaidzo na khuġano khulwane buguni iyo ndi dzifhio? Arali izwi zwa vhekanywa nga nġila iyi, zwi tĤtĤwedza uri vhavhali vha vhe na dzangalelo ġa u vhalala vha tshi ya phanġa.

3.2.1 *Milomo ya nĤukala*

Buguni ya *Milomo ya nĤukala* ri wana bugu i tshi thoma Vho Bukuġa vha tshi khou semanela uri Tsumbedzo ñwana wavho wa mutukana ho ngo sheledza miri yavho. Musi Vho Takalani mufumakadzi wavho vhane vha dovha vha vha mme wa Tsumbedzo vha tshi lingedza u sumbedza tsho mu kundisaho u sheledza, tshine tsha vha ndugiselo ya dzithesite dzine a ġo dzi ñwala matshelo vha tou sinyuwa tshoĤhe. Vha bomodza Tsumbedzo kha mulomo nga mulaġela a bva malofha, vha fhedza vha mu kharamedza a kuġana na luvhondo. Vho Takalani mme awe vha tshi vhona zwi itwaho vha thoma u gungula vha ri vha songo vhulahelwa ñwana ngauri vho beba vhe vhoĤhe.

Kuambeke ukwu kwo ita uri Vho Bukuġa vha gungule vha ri kani vha khou amba uri vhone a si ñwana wavho. Vho Takalani vha tshi ya phanġa vho ri:

Vho Takalani: "A vha ñwana wa mu rwa nga u raġa? A ri hani zwa uri ñwana u a kaidziwa. U kaidza hu na kukaidzele. Hafhu na mutambi wa bola a tshi i bvuvhula a tshi i vhavhalela-vho." (Nefefe, 2008:3)

Kuambele kwavho ku ita uri vhavhali vha divhudzise mbudziso ya uri Tsumbedzo nangoho ndi nwana wa Vho Bukuṭa zwa vhukuma naa? Vha vha vho sala muyani ngauri zwo fhela zwi songo bvela khagala tshoṭhe uri Tsumbedzo ndi nwana wa malofhani wa Vho Bukuṭa. U tshi sedza kufarele kwawe nga khotsi awe u a divhudzisa uri vho tou mu beba naa nga u vhona kufarele kwa hone.

Vho Bukuṭa vha dzhena kamarani ya nwana wavho wa musidzana Ntshengedzeni nga matsheloni a tshee o edela. Vha mbo vala vothi vha lodela. Izwo zwa tshuwisa Ntshengedzeni. Vhone vha ri:

“Do fhumula u thetshesele hu khou amba nṅe ṭhoho ya muḍi! U songo vhuya wa fanywa wa nnyitela phosho na luthihi. Ngauri wa vhuya wa tou nnyitela phosho, wo fa. U khou mpfa zwauri ndi khou ri mini?” (Nefefe, 2008:6).

Izwo zwi ita uri hu vhe na mbudziso kha vhavhali ya uri hu do itea mini arali a ita phosho. Vha do tou mu vhulaha nahone nga ndila-de? Izwi vho mu vhulaha hu do itea mini kha vhone?

Muofhe khonani ya Ntshengedzeni u vhudzisa khonani yawe arali a tshi khou vhaaisala, izwo zwa swika hune Ntshengedzeni a ri kha vha tou zwi litsha nga uri u khou mu bora. A tshi ya phanda u swika hune a mu vhudza uri huufha ene a si nanga i no do mu alafha. Hezwi zwi sumba Ntshengedzeni nangoho hu na zwine zwa khou mu vhaaisa hu tou vha uri ha khou ṭodou vhudza vhathu. U sa tenda u amba zwi mu dinaho, zwi ita uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u ṭodou divha uri ndi ngani a sa funi u amba. Hone arali a amba thaidzo yawe hu do bvelela mini khae? U khwaṭhisa uri hu na thaidzo i no mu dina, ri wana a tshi vhudza khonani yawe uri zwi a fana huufha a si nanga i no do mu alafha zwine zwa khou mu dina. Vha tshi khou di ya phanda na nyambedzano, Ntshengedzeni u ri.

“Zwa midini ya vhaṅwe u nga si zwi dzudzanye wa zwi kona arali zwo kombama u bva kale”. (Nefefe, 2008:12):

Kuambele uku kwawe ku ita uri vhavhali vha divhudzise uri ndi zwifhio zwa midini zwi songo dzudzanyeaho? Hone zwo kombamaho nazwone ndi zwifhio? Hezwi zwi disa dora kha vhavhali la u ṭodou wanulusa uri afho ha hawe ho kombama mini? Hu tshi kha di vha ene u dovha a sumbedza uri tshiṅwe tshifhinga shangoni zwithu zwi a konḍa.

Izwi zwi takusa mbilu dza vhavhali uri vha tōdesese u pfa uri zwi kondaho shangoni zwi tou vha zwifhio zwine a khou t̄angana nazwo?

Musi Muofhe a tshi mu vhudza nga ha u farwa ha Vho Ratshisuka vho tshipa n̄wana wavho u pfa vhuṭungu lune a t̄avhanya a phumula zwikamba zwe zwa vha zwi tshi khou thoma u d̄adza maṭo. Hezwi zwi khwaṭhisa uri nangoho Ntshengedzeni u khou vha isala muyani nga zwi no khou bvelela vhutshiloni hawe na uri ha d̄ivhi uri u d̄o zwi kunda hani. Vhavhali vha a d̄ivhudzisa uri mulandu u pfa izwi a vho dzikuwa muyani? U vhudzisesa khonani yawe uri ene a nga ita mini arali o t̄angana nazwo. Hafha zwi t̄utula dzangalelo la vhavhali. Vha a d̄ivhudzisa mbudziso ya uri ndi nga mini a tshi t̄odou pfa zwine khonani yawe a nga ita. Kani na ene u t̄odou dzhia ngeletshedzo ine a d̄o i wana kha phindulo ya Muofhe? Hone khezwi a tshi funesa u d̄ivha zwine muṅwe a nga ita zwone arali o welwa nga vhuṭudzi ho raloho? Hezwi zwi sumba u swa hawe nga thaidzo yawe. Vhavhali vha vha na dzangalelo la u t̄odou d̄ivha uri sa izwi Ntshengedzeni o wana tsivhudzo kha khonani yawe u d̄o ita mini kha u d̄ilamulela kha mboni ine a khou t̄angana nayo.

3.2.2 *T̄hangoni ya khuluṅoni*

Kha d̄irama ya *T̄hangoni ya khuluṅoni* musi i tshi kha d̄i vha kha luṭa lwa u thoma bono la u thoma ri wana Vho Ketekete vha tshi amba uri dzangano lavho ndi la PAP line la vha lihoro livhusi ngeno lihoro lihanedzi le la vha li tshi rangwa phanda nga munna wa vhaṅe Tshifhiwa li songo bulwa dzina laṭo. Izwi zwi sia vhavhali muyani, vha sala vha sa d̄ivhi uri lihoro ilo le la vha li tshi hanedzana na la PAP ndi lifhio. Izwi zwi ita uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u vhalala vha tshi isa phanda vho fulufhela uri vha d̄o t̄angana na dzina ilo la lihoro lihanedzi.

Ri dovha rap fa Eḽina mufumakadzi wa mufu Tshifhiwa a tshi ri shango lo mu zwizwiedzela munna wawe.

Ndlovu (1997:80) u ri:

Eḽina: (U amba o t̄ungufhala) Nangoho vhutshilo ndi tshilonda, tshi pfaho u thoṭhona, u kweta ha vha u ṅanisa. (U a lila) Tshifhiwa wanga ngoho-hi! Shango lino li na tshiṭuhu, lo nnzwidzwiedzela munna wanga ndi tshi kha d̄i mu funa. Areḽi, ngoho i d̄o bvela khagala ya dzhia vhugala linwe d̄uvha.

Ri wana ri tshi sala muyani ngauri ri sala ri tshi divhudzisa uri munna wawe Tshifhiwa o vhulahwa nga vhathu vha shango ilo vhothe naa?

U sia muyani uho hu ita uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u todou pfa uri ngoho Tshivhiwa o vhulahwa nga vhonnyi, zwa dovha zwa tuta dzangalelo la u vhala vha tshi ya phanda. Eina u ri a tshi khou amba na Maitele khonani ya munna wawe a ri:

Eina: "Aredi khamusi ni do tou thusea nga yone livi yanu ya u guda sa afho ni tshi khou humela tshikoloni vhege i daho"
(Ndlovu, 1997:9).

Afha vhavhali vha vha vho sala muyani ngauri a vho ngo tsha vhudzwa u pfi Maitele u khou ya u gudela mini tshikoloni. Vhavhali vha nga humbula mabudo o fhambanaho ane a nga ya u a gudela ane a nga di vha a si one e muñwali a nga vha a khou amba nga hao. Vhavhali vha vha na mbudziso ya uri naa Maitele a nga vha a khou ya u gudela budo lifhio?

Eina u dovha hafhu a ri ene o vha a tshi nga pfuluwa kha shango ilo arali hu vhe hu si nga nthani ha mushumo wawe wa vhudededzi une ano maduvha u sa tsha leluwa u wanala na mafhungo a nwana wawe Lutendo. Vhavhali vha vha na mbudziso ya uri o vha a tshi do pfulutshela kha shango lifhio hune mbilu yawe ya do rula? Tshinwe hafhu ndi zwifhio zwi elanaho na nwana wawe zwine zwa tou mu thivhela u pfuluwa? U khou shavha uri hu do bvelela mini kha Lutendo arali a nga pfuluwa? Vhavhali vha sala vha si na vhuñanzi ha uri ndi ngani a tshi humbula nwana wawe a pfa zwi tshi mu kundisa na u pfuluwa. Izwo zwa ita uri vhavhali vha takalele u vhala vha tshi ya phanda vha tshi humbula uri thanwe hu do vha na huñwe hune zwa do bvela khagala.

3.2.3 Mbambedzo ya u sia muyani mathomoni a dirama

Musi ri tshi vhambedza vhañwali avha vhavhili, Vho Ndlovu na Vho Nefefe kha dirama dzavho dzo topolwaho, ri wana uri vhothe vho kona u bveledza thodea ya u sia muyani mathomoni a bugu. Vhothe vho ri disela vhabvumbudzwa vhahulwane vha dirama. Thaidzo khulwane buguni idzo na dzone dzo kona u pfala uri ndi dzifhio. Izwo zwi nweledzwa nga thebulu i tevhelaho:

	Milomo ya nukala	Thangoni ya khuluṅoni
Mubvumbedzwa muhulwane	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete
Thaidzo	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa vha hambekanya vhathu hayani hu u itela uri zwi si vhonele uri vha khou tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete vha shavha u dzhielwa tshidulo tsha Nedorobo nga Tshifhiwa. • Vho Ketekete vha funa Eḽina mufumakadzi wa Tshifhiwa ngeno ene a sa vha funi.
Khuḽano	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa vha dzula vha tshi semekanya mufumakadzi wavho Vho Takalani na Tsumbedzo ṅwana wavho wa mutukana. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete vha rambela Tshifhiwa vhathu uri vha mu vhulahe.

3.3 U SIA MUYANI KHA U BVELEDZA MAFHUNGO

Luṭa lwa vhuvhili lu sumbedza uri thaidzo i khou bvelela hani. Henefha ndi hone hune ra vhona khuḽano i tshi thoma u bvela khagala tshoṭhe. Zwine zwa vha zwi tshi khou bvelela ndi zwone zwi ri isaho tshiuludzani kana maṭhakheni a bugu. Thaidzo na khuḽano zwi a hulela.

3.3.1 Thangoni ya khuluṅoni

Kha bugu ya Thangoni Ya Khuluṅoni kha luṭa lwa vhuvhili ri wana Vho Ketekete vha tshi founela Eḽina vha mu vhudza uri vha kha ḽi vha kha ḽeneḽiḽa fhungo ḽavho ḽa kale ḽa u mu funa havho. Eḽina u fhindula uri zwauri vha a mu funa u a zwi pfesesa, hu tou vha uri ene ha vha funi. U vha vhudza na zwauri a vha fushei ngani vhe na Vho Raele mufumakadzi wavho. A tshi isa phanḽa uri ene u kha ḽi lilela munna wawe.

Ndlovu (1997:20) ene u amba nga uri:

“Zwauri vha khou mpfuna, ndi khou zwi pfesesa, fhedzi nne a thi vha funi. A vha fushei ngani ngeno vhe na Vho Rahele? Arali vha tshi toda muñwe, kha vha fhambane na nne ane nda kha di lilela munna wanga.”

Afha vhavhali vha a vha na mbudziso ya uri arali hu si u lilela munna wawe ho vha hu tshi do itea mini? Elina o vha a tshi do funa Vho Ketekete?

Vho Ketekete vha vhudza Elina uri arali a tshi vhona chungomu havho o vha a tshi do vha funa nga u tshanyanya na zwauri u do vha o diitela ifa line na vha hawe vha do vhandza. Zwine Vho Ketekete vha ri Elina a zwi vhona o vha a tshi do vha funa ndi zwifhio? Hone ifa line a do vha o diitela khathihi na vha hawe line vha do vhandza ndi lifhio? Vhavhali vha sala vha tshi divhudzisa mbudziso idzo zwine zwa khawhisa u sala muyani. Vhavhali a vha pfi hu tshi sumbedzwa ifa la hone line a do li wana nga u vha funa.

Mafhungo a tshi ya phanda Elina u vhudza Vho Ketekete uri zwine vha khou amba zwone zwi ita uri a humbulele uri hu nga vha hu vhone vho zwizwiedzaho munna wawe. Naho vho vhudzwa izwi a vha vhuyi vha dinalea vha di isa phanda na u luvhelela u funwa. U sa vha na ndavha nazwo zwi ita uri vhavhali vha divhudzise uri khezwi avha muhulwane vha sa tshuwi uri tshiphiri tshavho tshi nga vha tsho bvela khagala.

Elina u khaula nyambedzano yawe na Vho Ketekete nga u vhea lusingo fhasi. Vhone vha lidza tsanwa vha ri zwi nga si fhele zwo ralo vha do vhona uri vha zwi bva hani. Vha sumbedza vha na mbiti dza u mu wana. Hone vho fhulufhela mini tshine tsha do ita uri a vha fune? Ndi ngani vha tshi tou ana uri a nga si vha balele hu do tou itea mini? Mbudziso idzo ndi dzine vhavhali vha nga sala vha tshi divhudzisa musi vho pfa izwo zwo ambwaho nga Vho Ketekete.

Vho Dugudzha vha ya mudini wa Elina, zwe na ene a mangala uri ndi u thoma vha tshi da mudini wawe. Vho mbo di ri vho da u mu vhudza uri mukalaha wawe o vhulahwa nga Vho Ketekete vha tshi itela u funwa nga na u thivhela uri a si vha khakhise kha fhungo la vhuñedorobo. Elina o vha vhudzisa uri vhone vho vha vha songo farelela naa? Vho sumbedza uri tshikwekwe tshi tshi thoma u lukwa vhone vho vha vhe hone fhedzi nga duvha la bulayo vhone vho mbo di dilwadza vha sa tsha vha hone. Zwauri vho thuswa nga nnyi, vho ri vha humbulele Vho Lidzhegu na vhañwe vha zwileli zwavho.

Eḽina naho o pfa vhuṭanzi uvhu a fulufhedzisa Vho Dugudzha uri ha nga zwi ambi na khathihi.

Afha vhavhali vha sala muyani ngauri vhuṭanzi uvhu ndi hone vhune ha khou ṭoḽea, fhedzi ene ha ṭoḽi u zwi vhudza mapholisa. Ndi ngani Eḽina a sa ṭoḽi u vhudza mapholisa? Tshiṅwe hafhu ndi ngani Vho Dugudzha vho vhudza Eḽina aya mafhungo hu uri na vhone vha ngomu khao vha khou zwi itela mini? Khezwi vha tshi dovha vha mu gogomedza uri zwi fhelele khavho vhone vhavhili zwi songo swika kha Vho Ketekete, vha khou shavha mini ngauri vhone vha ri vho vha vha siho nga ḽuvha ḽa bulayo? Izwi vha tshi ri a vha tshee na fulufhelo kha mapholisa kani hu na zwine vha ḽivha nga ha Vho Phanguphangu mutshimbidzi wa mulandu uyu?

Vho Dugudzha vha tshi onesana na Eḽina vha ri vha khou ya thavhani ha Vho Ketekete hune vha khou humbula uri hu nga vha hu khou itwa maano na vhumbulu zwo livhanywa na Maitele. Vhavhali vha a vha na dzangalelo ḽa u ṭoḽou ḽivha uri hu ḽo itea mini? Eḽina u ḽo sevha Maitele nga tshimbevha itsho?

Vho Dugudzha, Vho ḽidzhegu, Vho Ketekete na Vho Phanguphangu vha dzula dzulo ḽa tshiphiri ofisini ya masipala ngei Tshififi. Ndi musi vha tshi khou langana u vhulaha Maitele. Hu tiwa Vho Dugudzha uri hu ḽo vha vhone vha u ḽo ya Eastern Cape u tevhela Maitele vha mu vhulaha. Vho Dugudzha vho ṅewa tshigidi na tshelede ya u ita zwithu zwoṭhe. Afha ri wana Vho Dugudzha vho amba uri a vha tsha fhulufhela mapholisa musi vha tshi vhudza Eḽina u ri:

“Nḽe Vho Sedzheni Phanguphangu a thi tsha vha fhulufhela zwavhuḽi. Nga ṅḽila ye vha ḽowelana ngayo na Vho Ketekete a zwi sumbi mulandu uyu u tshi ḽo ya phanḽa. Ano maḽuvha a hu tshee na mapholisa a vhukuma. U amba ngoho, vhupholisa ha maḽuvha ano ho anza honohu ha u dzhena nge muthu a balelwa nga zwiṅwe zwibuli kha masia maṅwe a vhutshilo. A hu tshee na zwiḽa zwa u dzhenela muthu o ḽiimisela.” (Ndlovu, 1997:23):

Zwino afha ndi ngani vha tshi khou wanala kha tshimbevha tsha u ya u vhulaha Maitele? Hone zwi na vhungoho vhungafhani uri a vha fulufheli mapholisa? Izwi zwi vha itisaho uri vha wanale kha tshigwada tsha vhumbulu hune ha vha na sedzheni nga ngomu ndi tshini? Vho Dugudzha ngauri vho no vhudza Eḽina nga ha zwine vha khou humbulela uri hu khou ṭoḽa u langanwa u vhulaha Maitele a vha tshuwi uri arali a vhulahwa Eḽina

u do zwi humbulela uri na vhone vha ngomu? Tshi vha tšutšuwedzaho ndi tshini? Zwothe izwi zwi tšutšuwedza uri vhavhali vha vhale vha tshi isa phanda.

Mafhungo a tshi khou di bvelela a tshi ya phanda Vho Dugudzha vha toda Maitele vha mu vhona vha mu talutshedza uri vhone vho ruŋwa uri vha de vha mu vhulahe nga Vho Ketekete, vha ri fhedzi a vha nga zwi iti vha ri vho tou da u mu sevha. Vhavhali vha a divhudzisa uri ndi ngani Vho Dugudzha vha sa tsha ita mushumo we vha dela wone. Vha do ri mini vha tshi swika hayani, vha do ri vho mu vhulaha? Mbudziso idzi dzothe dzi thusa uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u vhalala vha tshi ya phanda.

Kha nyambedzano ya Vho Dugudzha na Maitele, vho swika he vha tenda uri Vho Ketekete ndi vhone vho vhulayaho Tshifhiwa musii Maitele a tshi ri u khou humbulela Vho Ketekete. Izwo vha tshi tenda a vha tshuwi uri ngauri na vhone vho vha tshipida tsha bulayo ilo vha do dzhena khakhathini naa? U farwa ha lugwada lwavho zwi ita uri na vhone vha farwe vhunga vha khou imba luimbo luthihi. Izwo zwi ita uri vhavhali vha sale vha tshi divhudzisa uri Vho Dugudzha vha khou themba mini vha sa ofhi u ambulula vhavhulahi vha Tshifhiwa.

Vho Ketekete vha ya mudini wa Elina vha tshee vho ima kha lenelja la luambiso. Naho Elina o vha landula a vha fushei vha di isa phanda na u mu dina. Vhavhali vha tshi pfa vha tshi ralo vha a divhudzisa mbudziso ya uri ndi ngani Vho Ketekete vha sa humi murahu ha Elina sa izwi a khou tou amba e khagala a tshi ri ha vha funi. Tshi itaho uri vha sa tšanganedze phindulo ya u lambiwa ndi tshini? Kani hu na tshe vha fhulufhela u ita tshone uri vha funwe? Hone Elina ndi ngani a tshi diisa phanda na u vha vulela nngu ngeno a tshi ri ha vha funi? Musi Vho Ketekete vha tshi vhona uri Elina u khou di simesa la u vha lamba vha bvisa tshigidi vha ri vha a dithuntsha ngauri vha nga si kone u kondelela vhuŋungu ha u la mbilu.

Ndlovu (1997:35) ene u ri:

Elina: Vha a divhulaha kana a vha divhulahi, nne a si zwanga a thi zwi dzheni.

Vho Ketekete: Arali nangoho a tshi khou khwathisa uri ha mpfuni kha ime nne ndi divhulahe zwino henefha (VHA MBO DI NTSHA TSHIGIDI VHA DISUMBA KHA PHANDA).

Ejina a tshi vhona izwo o mbo di tshuwa a vho ri izwo zwo lugaha u khou vha tenda sa izwi a khou shavha u vhulahwa vha kona u divhulaha. U tenda uhu hu vho ita uri Vho Ketekete vha ri Ejina u tea u zwi sumbedza uri u a vha funa.

Naho Ejina a songo kona u zwi pfa uri vha khou amba mini o vho tou vhona vha tshi vho mu ladza fhasi a tou sutuka a shavhela nnda a khou ambela ntha lwe Vho Ketekete vha sala vho shona. Vho fhedza vho ri vha do mu lugisa u do vhona. Afha vhavhali vha nga divhudzisa uri vha do mu lugisa hani? Ndi zwifhio zwine vha do ita zwine vha do mu pfisa vhuṭungu? Hone Ejina a khou ambela ntha afha mudini u tou dzula e ethe hune a tou shaya vhaphalali? Izwi a tshi vho ri u tou lala o tuwa zwiḽa zwe a vha a khou ri zwi mu kundisa u pfuluwa ha tsha zwi londa naa?

Vho Ketekete na lugwada lwavho vha takalela uri Maitele o vhulahwa. Musi Vho Dugudzha vha tshi vhudziswa nga ha vhuimo he vha pfi vha do vhu fhiwa vha vho landula zwine zwa sia vhavhali muyani ngauri u bva murahu lugwada lwa Vho Ketekete tshalwo ho vha hu u shumela thumbu. Izwi vha tshi vho landula u vha mulangaofisi ya nedorobo tshihuluhulu vha khou shavha mini sa izwi mathomoni a tshikwekwe vho vha vho sumbedza u zwi takalela?

Vho Dugudzha vha tshi vhudziswa nga kuvhulahele kwa Maitele nga murahu ha musi hu sa vhuḽi ha pfala na phungo vho diḽalisa khole vha ri vha a dibvisa kha tshigwada itsho. Izwo vha tshi toḽou dibvisa a vha ofhi naa uri vha nga vutshelwa vha vho vhulahwa? Avha vhathu vha kha di vha fulufhela u swikafhi vhu nga vha tshi vho nga vha na malalo mavhi? Khezwi ulu lugwada lu sa toḽisisi uri nangoho Maitele o vhulahwa naa? Vha khou shavha mini u toḽisisa uri hu vhe na vhuṭanzi ho fhelelaho?

Vho Ketekete vha vhudza lugwada lwavho uri Ejina u khou vha balela naho vho lingedza nga ndila dzavhuḽi na dzo vhifhaho. Ha langanwa u pfi u fanela u itelwa mutsiko uri vhuṭshilo vhu si mu difhele. Ha pfi zwi tshi konadzea hu itwe na themendelo dza uri a pandelwe mushumoni. Nga itsho tshifhinga ndi musi Ejina o humela ha vhabebi vhawe. Vhatukana vho ita na u zwi amba muṭanganoni uri Vho Ejina vha khou dzindelwa nga Vho Ketekete khathihi na u humbulelwa uri ndi vhone vho vhulayaho Tshifhiwa.

Naho zwo ralo Vho Ketekete a vha vhuyi vha sumbedza uri vho tshuwa. A vha na na ndavha uri tshiphiri tshavho tshi do bvela khagala. Fulo la u tambudza Elina li bvela phanda nga u dzheniswa ha vathu vho fhambanaho sa mukhantsejara wa zwa pfunzo uri vha luke maano nae a u kondisela Elina mushumoni ha dadziswa na nga u pfi khotsi awe na vhone vha fanela u pandelwa mushumoni. Vhone vha shuma sa mureili nga fhasi ha khoroyapo ine ya vha nga fhasi ha muvhuso wa Vho Ketekete. Vha engedza na nga u dzhenisa madzhisiira uri a vha tanzwe mulandu naho vho tshinya.

Hezwi zwothe zwi ita uri vhavhali vha vhe na mbudziso ya uri khezwi Vho Ketekete vha sa fhambani nazwo vhunga vha khou di pfa phungo ya uri vha vho humbulelwa uri ndi vhone vho vhulayaho Tshifhiwa. Vha khou pika mini tshine vha sa fune u humela murahu naho vho pfa uri vha khou humbulelwa?

Vho Dugudzha vha khoda Elina nga lunako lwawe. Vha fhedza nga u mu ambisa a thoma a khou landula. Nga murahu u da a tenda nge vha mu vhudza uri vha do mu tsireledza kha Vho Ketekete. Vhavhali vha a sala muyani musi Vho Dugudzha vha tshi vho funa Elina. A zwi nga vha lutanyi na Vho Ketekete ngauri ndi vhone vho thomaho u mu ambisa? Zwino Vho-Dugudzha vha tshi vho mona Vho-Ketekete a zwi nga vusi khakhathi naa?

Izwi Elina a tshi ri lufuno lwawe na Vho Dugudzha a lu nga yi thambo lu do thafha sa nzwando matavhelo hu do itea mini? Arali nangoho zwo ralo Vho Dugudzha a vha nga mu tanutsheli sa Vho Ketekete vha toda u mu kondisela vho?

Elina u vhudza mme awe Vho Johana uri u khou elekanya nga mitsiko ye shango la mu hwesa. Afha ri wana Elina a tshi khou dinwa nga Vho Ketekete fhedzi, musi a tshi vho ri mitsiko ye shango la muhwesa vhavhali vha vha na mbudziso ya uri naa thaidzo ya Elina a si Vho Ketekete fhedzi naa? Khezwi a tshi vho amba u nga ndi shango lothe?

Hone Vhabebi vha Elina vha a mu eletshedza uri a fune Vho Ketekete lwa muhoyo u itela u dilamulela sa izwi vengo li tshi vho rathela na kha khotsi awe. Vha vho pfi vha do pandelwa mushumoni. Zwino vha vhone hu khwine a tshi vha funa uri vha do kona u dilifhedzela tshinyalelo ye vha itela muta uyu. Elina u tendelana navho uri nangoho u do vha funa lwa muhoyo. Vhavhali vha sala vha tshi divhudzisa uri zwino ngauri Elina o no funa Vho Dugudzha u do tou zwi itisa hani? U do vha funa vhothe nga vhavhili?

Hone Vho Dugudzha vha tshi wanulusa uri Eḽina u khou funana navho khathihi na Vho Ketekete vha ḽo zwi dzhiisa hani? Vho Dugudzha vha vhudza Eḽina uri a fune Vho Ketekete vhone nae vha ḽo tou dzumbama. Hu a vha na mbudziso ya uri avho vhavhili vha ḽo dzumbama u swika lini? Hone izwi vha tshi vho ri Eḽina a vha fhe tshigidi ene a ri zwi amba uri lufuno lwawe navho lu ḽo vha lwo guma, u khou zwi ambisa hani? Lufuno lwawe lwo ḽitika nga tshigidi?

Vho Ketekete na lugwada lwavho vha takalela uri Maitele o vhulahwa. Musi Vho Dugudzha vha tshi vhudziswa nga ha vhuimo he vha pfi vha ḽo vhu fhiwa vha vho landula zwine zwa sia vhavhali muyani nga uri u bva murahu lugwada lwa Vho Ketekete tshalwo ho vha hu u shumela thumbu. Izwi vha tshi vho landula u vha mulangaofisi wa ḽedoro tshihuluhulu vha khou shavha mini sa izwi mathomoni a tshikwekwe vho vha vho sumbedza u zwi takalela?

Vho Dugudzha vha tshi vhudziswa nga kuvhulahele kwa Maitele nga murahu ha musi hu sa vhuyi ha pfala na phungo vho ḽihalisa khole vha ri vha a ḽibvisa kha tshigwada itsho. Izwo vha tshi ḽodou ḽibvisa a vha ofhi naa uri vha nga vutshelwa vha vho vhulahwa? Avha vhatu vha kha ḽi vha fulufhela u swikafhi vhu nga vha tshi vho nga vha na malalo mavhi? Khezwi ulu lugwada lu sa ḽodisisi uri nangoho Maitele o vhulahwa naa? Vha khou shavha mini u ḽodisisa uri hu vhe na vhuḽanzi ho fhelelaho?

Vho Ketekete vha vhudza lugwada lwavho uri Eḽina u khou vha balela naho vho lingedza nga ḽdila dzavhuḽi na dzo vhifhaho. Ha langanwa u pfi u fanela u itelwa mutsiko uri vhutshilo vhu si mu ḽifhele. Ha pfi zwi tshi konadzea hu itwe na themendelo dza uri a pandelwe mushumoni. Nga itsho tshifhinga ndi musi Eḽina o humela ha vhabebi vhawe. Vhatukana vho ita na u zwi amba muḽanganoni uri Vho Eḽina vha khou dzindelwa nga Vho Ketekete khathihi na u humbulelwa uri ndi vhone vho vhulayaho munna wavho Tshifhiwa.

Naho zwo ralo Vho Ketekete a vha vhuyi vha sumbedza uri vho tshuwa. A vha na na ndavha uri tshiphiri tshavho tshi ḽo bvela khagala. Fulo ḽa u tambudza Eḽina ḽi bvela phanḽa nga u dzheniswa ha vhatu vho fhambanaho sa mukhantseḽara wa zwa pfunzo uri vha luke maano nae a u kondisela Eḽina mushumoni ha ḽadziwa na nga u pfi khotsi awe na vhone vha fanela u pandelwa mushumoni. Vhone vha shuma sa mureili nga fhasi ha khoroyapo ine ya vha nga fhasi ha muvhuso wa Vho Ketekete. Vha engedza na nga u dzhenisa madzhisiḽiraḽa uri a vha ḽanzwe mulandu naho vho tshinya.

Hezwi zwothe zwi ita uri vhavhali vha vhe na mbudziso ya uri khezwi Vho Ketekete vha sa fhambani nazwo vhunga vha khou di pfa phungo ya uri vha vho humbulelwa uri ndi vhone vho vhulayaho Tshifhiwa. Vha khou pika mini tshine vha sa fune u humela murahu naho vho pfa uri vha khou humbulelwa.

Vho Dugudzha vha tshi wanulusa uri Eḽina u khou funana navho khathihi na Vho Ketekete vha do zwi dzhiisa hani? Vho Dugudzha vha vhudza Eḽina uri a fune Vho Ketekete vhone nae vha do tou dzumbama. Hu a vha na mbudziso ya uri avho vhavhili vha do dzumbama u swika lini? Hone izwi vha tshi vho ri Eḽina a vha fhe tshigidi ene a ri zwi amba uri lufuno lwawe navho lu do vha lwo guma, u khou zwi ambisa hani? Lufuno lwawe lwo ditika nga tshigidi. Vho Dugudzha a vha ofhi uri nga murahu ha musi vho no vhulaha Vho Ketekete vhe na Eḽina a vha ofhi uri zwi nga di humela kha vhone naa?

Mafhungo a vhifha tshothe lune Vho Ketekete vha ḽora Maitete na Vho Dugudzha vho vha tanga na mmbi dza maswole. Vho Ketekete naho vho ḽora nga ha izwo vho zwi dzhia sa madze. Ndi tshini tsho itisaho uri vha zwi dzhie fhasi? Vho Phanguphangu vha fhedza vho dithuntsha nga tshigidi vha fa. Afha vhavhali vho siwa muyani sa izwi zwi songo tou vha khagala uri zwo disa hani uri Vho Phanguphangu vha lovhe nga uri zwo tou ambwa nga Vho Ketekete. Vho Ketekete vha vho humbula u divhulaha vha tshi shavha u farwa (Ndlovu, 1997:57):

Vho Ketekete: “Iwe vhathu, ni tshi vhona ndo ni vhidza fhando, ndi khou tama u ni sevhela uri mafhungo o vhifha. Ndi sa athu fa, ndi tama muḽwe na muḽwe wa inwi a tshi vhona uri u ditsireledza hani u tinya vhuhali ha khombo i daho. Nḽe ndi fhando ndo no dilugisela u divhulaha nda furalela vhutshilo vhuno ha vhutambuli.”

Ri pfa Vho Dugudzha vha tshi ri vhone vha nga farwa zwavho u fhirisa u dihatula. Hone ndi ngani Vho Dugudzha vha sa ofhi u fana na vhaḽa vhaḽwe vhunga vha khou imba luimbo luthihi? Ri pfa Vho Dugudzha vha tshi nga vha khou shumisana na mapholisa sa izwi na musi mapholisa vha tshi fara vhaḽa vhaḽwe vhone vha songo farwa.

Vha fhedza ngauri vha do sumbedza mapholisa he zwigidi zwa dzumbwa hone. Afha vhavhali vha swika hune vha siwa muyani nga uri hu khou sokou ambwa nga zwigidi zwo dzumbwaho ngeno hu sa divhei uri izwo zwigidi zwo dzumbwa lini, hone zwo wanala ngafhi, nahone ndi ngani zwigidi izwo zwi tshi khou dzumbwa? Zwauri Vho

Dugudzha vho swutukisa hani afha a ro ngo zwi pfa na zwa uri ndi nnyi o vhigho mulandu uyu mapholisani a zwi ngo tou bvela khagala.

3.3.2 *Milomo ya n̄ukala*

Kha bugu ya *Milomo ya n̄ukala* ri wana Vho Rañwedzi t̄hoho ya tshikolo tsha Bababa, mudededzi Vho Ramuntwsu, Muofhe na Ntshengedzeni vhe ofisini. Vhadededzi vha khou vhilaedzwa nga mushumo wa Ntshengedzeni wa tshikolo u sa takadziho na luthihi. Zwino vha khou vhudzisa khonani yawe Muofhe arali a tshi ðivha tshine tsha khou dina Ntshengedzeni. Ene u vha vhudza uri ngoho hoyu khonani yawe ho ngo vhuya a mu vhudza tshithu. U amba zwa uri na ene sa khonani yawe u tshee o tshenuswa nga matshilele awe. Izwi zwe a amba zwi ri ðisela u sia muyani nga uri kutshilele kune kwa khou mu tshenuswa a kwo ngo tsha bviselwa khagala. Hu khou sokou pfala uri hu nga o shanduka kutshilele. Ndi zwifhio zwine Muofhe a khou tshenuswa ngazwo, hone uyu khonani yawe o ita mini tshine tsha mu tshenuswa?

Musi Ntshengedzeni a tshi vhudziswa uri hayani zwithu zwi khou tshimbila zwavhuḍi naa u a tenda ngeno a tshi tou vha na vhuḵanzi ho fhelelaho uri a hu khou tshilea. Ha ambi uri khotsi awe vha khou tambudza vhatu hayani vha dovha vha tambudza na ene lwa vhudzekani, u sokou fhumula. Vhavhali vha nga ðivhudzisa mbudziso ya uri ndi ngani Ntshengedzeni a sa nambi a phuḍunya thaidzo yawe ya u tshipiwa nga khotsi awe khathihi na u tsikeledzwa ha muḵa wa hawe. U khou zwi dzumbelani a sa ambi uri a kone u thusalea? Izwi zwi ri ðisela u sala muyani.

Vhabebi vha Ntshengedzeni vha a vhidzwavho tshikoloni malugana na thaidzo yawe. Musi vho no ḵalutshedzwa uri u t̄wa o eḍela kiḵasini, u sokou lila e eḵhe na u sokou u tshenukana musu a tshi vhudziswa mbudziso a dovha a fhindula zwa thungo thungo zwi sa elani na zwine zwa khou funziwa. Vho Bukuḵa khotsi awe vha fhindula nga tshiambela vha ri:

“Ri eletshedzana zwifhio zwi no khou t̄oḍa nyeletshedzo? Mafhungo a u dzhenelela zwithu zwa miḵani ya vhañwe n̄e a thi anḍani nazwo na luthihi. Ndi lunyadzo hezwi zwithu zwoḵhe.”
(N̄efefe, 2008:4).

Vha dovha hafhu vha vhudzisa Ntshengedzeni arali a tshi lwala, ene a fhindula uri ha lwali. Vha dovha vha ri vhatu vha litshe u mu kombetshedza uri a tende uri u a lwala. Afha zwi ita uri vhavhali vha sale vha tshi ðivhudzisa mbudziso ya uri mulandu Vho

Bukuṭa vha tshi vhudzwa nga ha thaidzo ya ṅwana wavho vha tou hagala. Vhuhali vhune vha khou vhu ita vhu khou thivhela mini? Khezwi vha sa tikedzani na vhadededzi vha wanulusa thaidzo ya ṅwana vha litsha u halifha?

Vha dovha vha amba uri a vha anḡani na mafhungo a u dzhenelela zwithu zwa muṭani ya vhaṅwe, zwi sumbedza lunyadzo. Mafhungo ane vha khou amba uri a khou dzhenelelwa khao a muṭa wavho arali a a u fhaṭa kana u thusa khe vha sa a ṭanganedzi? Mulandu vha sa funi u eletshedzwa arali hu na zwine a vha khou zwi tshimbidza zwavhuḡi muṭani uri hu kone u vha na mulalo? Vha khou shavha mini? Dzangalelo ḡa u vhalala ri tshi ya phanda ḡi tuṭulwa heneffa.

Vho Bukuṭa vha ri a vha vhudzisi kutshilele kwa muṭani wavho phanda ha ṅwana wavho. Vha ri a vha ṭodi ṅwana a tshi ḡivha vhukhaxhi havho arali hu na he vha khakha. Vha fhedza nga u bva guvhanganoni ḡo vha vhidza na ṅwana wavho uri a ye kiḡasini u khou salela murahu vhaṅwe vha khou funzwa. Vha amba izwo vho tou halifha. Afha Vho Bukuṭa vha khou shavha mini arali Ntshengedzeni a sala afho ofisini? Kani vha khou ofha uri u ḡo ambulula zwe vha mu ita?

Vho Takalani vha vhudza vhadededzi vha Ntshengedzeni uri vha songo mangala zwiitwana zwa mukalaha wavho. Vha ri ano maḡuvha kutshilele kwavho kwo shanduka tshoṭhe. Vha vho ofhisa, vho no tou shanduka ndau ya muḡini vha ri Tsumbedzo ndi ene a re khakhathini vhukuma nga uri u rwiwa lune a eḡedzwa nḡa o vho fhiwa na munngo. Avha Vho Takalani khezwi vha sa vhigi aya mafhungo a u shengedzwa ha ṅwana wavho mapholisani. Tshi vha thivhelaho u vha farisa ndi tshini? Izwi zwi ḡisa u sia muyani nga uri Vho Takalani khezwi vha sa farisi Vho Bukuṭa vha tshi tou zwi ḡivha zwavhuḡi uri zwine vha khou ita kha ṅwana wavho Tsumbedzo mulayo u lwa nazwo. Vha khou shavha mini?

Tsumbedzo na Ntshengedzeni vha amba nga zwine zwa khou bvelela muṭani wa havho malugana na kutshilele kwa khotsi avho. Tsumbedzo u gungula nga ha kufarelwe kwawe nga khotsi awe. U sumbedza na zwa uri Ntshengedzeni ndi khwiṅe ngauri u a fhiwa na tshelede ya u ḡa tshikoloni. Tshi takadzaho ndi tsha uri u a ṭumbulela na khaladzi. Ndi ngani Vho Bukuṭa vha tshi fha uyu wa musidzana fhedzi vha khou zwi itelani vha sa fhi vhoṭhe sa izwi vhe vhana vhoṭhe? Khezwi vha tshi ita zwa u khetha ṅamana nga matombo? Tsumbedzo o vha tshinyani tshine vha sa kone u mu hangwela?

Tsumbedzo u vhudzisa khaladzi nga ha thirayaḷa ine ya khou ya u ṅwaliwa nga mbamatshelo. U vhona khaladzi awe a sa vhuyi a ḡidina nga u vhalo. A tshi vhudzisa uri mulandu ndi mini a sa vhali, phindulo ya vha ya uri ha na ndavha nazwo ngauri u vhona a nga si phase naho o vhalo. U fhedza nga uri ene u na thaidzo Tsumbedzo u mu tikedza nga u amba zwa uri a zwi vhuyi zwa vhudziswa uri u na thaidzo vhunga o no tou gabuwa. Tshi mangadzaho ndi tsha uri a tshi mu vhudzisa nga ha thaidzo ya hone ha tendi u amba ngoho. Afha zwi ri ḡisela u sia muyani ngauri muthu arali a na thaidzo u a vhudzavho muṅwe uri vha eletshedzane nga u wana thandululo yayo. Ntshengedzeni khezwi a tshi zwifhela khaladzi awe a ri u khou vhaiswa nga zwine khotsi awe vha mu farisa zwone. Mbiluni yawe u tou zwi ḡivha zwavhuḡi uri zwine a khou amba a si zwone. Khezwi a sa mu vhudzi thaidzo yawe ya vhukuma a litsha u zwifha? U khou zwi itelani na hone khezwi o ri dziṅwe thaidzo dzi a shonisa u dzi amba? Yawe thaidzo i a shonisa? Ndi zwone zwi mu kundisaho u i amba kani? Kani u pfa a tshi shona u amba zwine khotsi awe vha khou mu ita?

Vhukati ha nyambedzano yeneyi Ntshengedzeni u vhudza Tsumbedzo uri ene u khou humbula u ya u dzhena tshikolo a tshi dzula ha makhadzi wawe. U vho amba uri ene o neta nga u dzula muḡini u sa daliwiho. Na liṅwe na liṅwe Tsumbedzo a songo vhona u nga u khou tuwiswa nga u tambudzwa hawe. Hezwi a tshi ḡitika ngae u khou toḡou wana tsha u gogoḡela ngatsho kha mme awe. Izwi zwi ita uri vhavhali vha sale muyani ngauri mafhungo a Ntshengedzeni ha tsha ṅangana nahone ha tshee na vhungoho khao. O thoma a tshi ri u dinwa nga u tambudzwa ha khaladzi. Izwi zwi vho ita uri vhavhali vha thome u timatima uri hu khou bvelela mini khae? Tshi itaho uri a sa tou bvela khagala kha u toḡou ya u dzula ha makhadzi wawe ndi mini? Khezwi a tshi vho shumisa mazwifhi kha u toḡou tinya thambulo iyi ine a khou ṅangana nayo?

Ntshengedzeni u vhudza khotsi awe uri u khou humbela u ya u dzula ha makhadzi wawe Vho Mutshekwa Maṅiini. Vho Bukuṅa vha tshi pfa izwo vha tou thathaba vha ri:

Vho Bukuṅa: Ndi ri ha yi hafho hune a khou toḡou ya hone! A thi fuwisi ṅwana ndi tshi kha ḡi tshila ṅṅe na ḡuvha na liṅthihi. Hezwo zwi ḡo itea ṅṅe ndi tshi vho vhidzwa munna - wa - vhaṅṅe. (*Vha tshi amba na Ntshengedzeni*) U khou zwi pfa zwa uri ndi khou ri mini? (Nefefe, 2008:59).

Vho Bukuṭa ndi ngani vha tshi tou rwiṣa ṭhoho na fhasi musi vha tshi pfa ṛwana wavho a tshi ri u khou humbela u ya u dzula ha makhadzi wawe? Ndi zwone zwa uri a vha fuwelwi ṛwana kana vha khou tou vhuṽha ngazwo? Ndi ngani vha sa mu tendeli a ṭuwa? Mbudziso idzi dzi thusa kha uri vhaṽhali vha ise phanḁa na u vhalā ḁirama iyi.

Vho Bukuṭa vha isa phanḁa na u tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani. A vha ṭoḁi u pfa na tshithu na tshithihi tshine a amba. U vha vhudza na zwa uri ho tea hu vhone vha no mu tsireledza kha vhuṭudzi vhu no nga hovho.

Nefefe (2008:63) u ri:

Ntshengedzeni: Bivhili i zwi dzhia sa vhuḁa hezwi zwine vha khou nnyita. Zwino arali ndi tshi khou balelwa tsireledzo kha vhone khotsi anga, ndi tea u i wana ngafhi ngoho?

Vha isa phanḁa na u mu shushedza uri a zwi vhudzwi muthu ngauri zwa ralo u ḁo vhona vhuḁali ha mbiti dzavho. Musi vha khou mu kombetshedza o ṭavha mukosi vha mu shatedza nga mpama. Izwi a khou ṭavha mukosi Tsumbedzo o vha a tshi tou vha vhuḁule vhungafhani lune a kundwa u pfa mukosi uyo? U vha vhudza uri vho mu vhona lwa u fhedza afho muḁini. Vhone vha ḁi isa phanḁa na uri a ṭuwa vha ḁo mu tevhela vha mu remekanya a fa a shona. Izwi vha tshi ri vha ḁo mu remekanya ndi tshini tshine tsha ḁo ita uri vha ite zwenezwo. Vha ḁo vha vha khou itiswa nga uri a vha fuwelwi ṛwana kana vha khou itela u isa phanḁa na vhuṭudzi.

Kha bugu ya *Milomo ya ṛukala* kha luṭa lwa vhuraru bono ḁa u thoma, ri pfa Vho Takalani na Tsumbedzo vha tshi khou amba nga ha u ḁibandutshedza hawe kamarani. Tsumbedzo u vha vhudza uri Ntshengedzeni o ya ha makhadzi wawe. Mme awe vha thoma u gungula vha tshi ri ṛwana a sa pfi a vha mu ṭoḁi. Vha isa phanḁa vha ri u ṭoḁou vha itela mafhungo nga u ṭuwa hawe a songo tendelwa nga vhabebi vhawe. Afha zwe Vho Takalani vha amba zwi ita uri vhaṽhali vha sale vhe na mbudziso ya uri ndi afhio mafhungo ane a ḁo vha vhangela one?

Zwa vhuḁuma ndi zwone zwa uri a vha fuwelwi ṛwana vha tshi kha ḁi tshila kana hu na zwiṛwe zwine vha khou itelwa zwone? Vhaṽhali vha a ḁivhudzisa mbudziso vha tshi ṭoḁou ḁivhesa uri nangoho ndi zwenezwo fhedzi kana hu na zwine vha khou dzumba? Tsumbedzo u sumbedza kutshilele kuvhi kwa khotsi awe ku tshi tea u vhiḁwa mapholisani, fhedzi mme awe vha a landula. Ndi ngani vha tshi hana u vhiḁa Vho

Bukuṭa mulayoni vha tshi ri vha fanela u sokou konḡelela? Afha vhavhali vha sala vha sa tsha ḡivha uri tshi vha kundisaho ndi mini? Vha khou shavha uri hu ḡo bvelela mini arali vha vha farisa? Tsumbedzo uri ene a hu na hune a nga shavhela hone fhano shangoni a tshi shavha u tambudzwa nga khotsi awe. Vhavhali vha a ḡivhudzisa uri uyu Tsumbedzo a tshi ri ha na hune a nga shavhela hone ngeno hu na ha makhadzi wawe he Ntshengedzeni a shavhela hone, mulandu na ene a sa shavheli ha makhadzi?

Thaidzo ya Ntshengedzeni i khou ḡi hulela i tshi ya. Muofhe khonani yawe o mu wana bungani a tshi khou ṭoḡou mila maboḡelo o kuiwaho, a tshi vhudziswa uri mulandu o sokou ri o neta nga vhutshilo ha tsha ṭoḡa u tambula na luthihi. Vhavhali vha sala muyani, Ntshengedzeni ha ambi tshi mu dinaho uri a kone u thusalea.

3.4 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI KHA U BVELEDZA MAFHUNGO

Vho Ndlovu na Vho Nefefe vho kona u bveledza tshipiḡa tsha u sia muyani kha u bveledza mafhungo. Khuḡano i vho bvelela nga nḡila ine ya vha khagala. Hezwi zwi nweledzwa nga thebuḡu i tevhelaho:

Ṭhangoni ya khuluḡoni	Milomo ya nḡkala
<ul style="list-style-type: none"> Vho Ketekete vha founela Eḡina vha mu vhudza uri vha a mu funa. 	<ul style="list-style-type: none"> Vho Bukuṭa vha fha ndaela Ntshengedzeni ya uri a ḡe a tshi adzulula mmbete wavho vha khou itela u mu tshipa.
<ul style="list-style-type: none"> Vho Ketekete Vha vhudza Eḡina uri a vha funa u ḡo vha o ḡiitela ifa vha khou itela uri a vha fune. 	<ul style="list-style-type: none"> Vho Bukuṭa vha fhindula vhadededzi vha Ntshengedzeni nga tshiambela musi vho vha vhidza uri vha tandulule thaidzo ine ya khou mu dina.
<ul style="list-style-type: none"> Vho Ketekete na lugwada lwavho vha luka maano a u vhulaha Maitele. 	<ul style="list-style-type: none"> Vho Bukuṭa vha mapha Ntshengedzeni nga mpama musi a tshi ṭavha mukosi u sumbedza uri u khou pfa u vhavha nga zwine vha khou mu ita zwone.

3.5 U SIA MUYANI MATĤAKHENI A BUGU

Matĥakheni a bugu ndi tshiuludzani tsha mafhungo. Zwithu zwi tshinyala kana u vhfha henefha. Hu vha na dziptiriri, sa tshivhilelani tsha zwiwo ri wana vhathu vha tshi swika hune vha farana na nga zwanġa. Hafha mutambi dendele u lingedza nga nġila dzoĥe uri a kunde thaidzo yo mu livhanaho.

Milubi (2004:203) u ri:

Afha ndi hone tshiuludzani tsha mafhungo. Henefha ndi hone hune zwithu zwa ralo u tshinyala, ha khauwa thambo. Ndi henefha hune vhathu vha ri u farana, vha fhedza nga u lumana na nga maġo. Hu dovha ha vha hafha hune wa pfa muthu a tshi ri: “wa fa wa fa, wa sala wa sala”.

Ri dovha ra pfa na Ramaliba na vhaŋwe (1994:17) vha tshi isa phanġa nga u šalutshedza nga matĥakheni vha tshi ri:

Afha ri wana thaidzo na khudano zwo no tou endeleda tshoĥe. Nwana u mamela lurumbu kha tshipiġa itshi. Vhathu a vha tsha tou sumbana nga misumbavhaloi fhedzi lini, vha tou rwana, remana, gidimedzana na u shelana nga maġi a vhilaho. Zwithu zwi vha zwo vhfha tshoĥe arali hu kha likhauambilu.

Vho Ndlovu na Vho Nefefe vho zwi kona u bvedza tshipiġa itshi ngauri kha ġirama dzavho vhoĥe ri wana uri vhatambidendele vha lingedza nga nungo dzoĥe uri vha kunde thaidzo dzo vha livhanaho. Izwi zwi nweledzwa nga thebuġu i tevhelaho hafha fhasi.

3.5.1 *Milomo ya nġkala*

Kha *Milomo ya nġkala* mafhungo a swika matĥakheni musi Ntshengedzeni a tshi luvhelelwa nga mushumelavhapo Vho Awelani a fhedza o phula tshiphiri tsha uri khotsi awe Vho Bukuġa vha khou mu tambudza lwa vhudzekani.

Musi Vho Takalani mufumakadzi wavho vha tshi vha shela nga mafhungo a bvaho ha mushumelavhapo vha thoma u ġimangadza vha thoma u šaġa uri vhone vha khou tou zwifhelwa (Nefefe 2008:97):

Vho Bukuġa: Fhedzi nġe a thi zwi ġivhi hezwi zwine nda khou ambelelwa zwone vhopholisa. Ngoho a thi ġivhi tshithu kha vha vhudzise musadzi wanga. U khou nzwifhela hoyu musidzana.

Vho Bukuṭa vha pfa vho dzielwa tshoṭhe musi vha tshi farelwa u tambudza ṅwana wavho lwa vhudzekani. Vha lingedza nga ṅdila dzoṭhe u luvhelela mapholisa uri vha songo vha fara nga uri vhone vha khou tou ambelelwa mafhungo a vha a ḍivhi.

3.5.2 *Ṭhangoni ya khuluṅoni*

Vho Ketekete vha ḵora Maitele na Vho Dugudzha vho vha tanga na mmbi dza maswole. Vho Ketekete naho vho ḵora nga ha izwo vho zwi dzhia sa madze. Ndi tshini tsho itisaho uri vha zwi dzhie fhasi? Vho Phanguphangu vha fhedza vho ḍithuntsha nga tshigidi vha fa. Afha vhavhali vho siwa muyani sa izwi zwi songo tou vha khagala uri zwo ḍisa hani uri Vho Phanguphangu vha lovhe ngauri zwo vho tou ambwa nga Vho Ketekete.

Vho Ketekete vha vhona uri mafhungo o vhifha. Hoṭhe he ra vha ri khou pfa nga Vho Ketekete afha kha ḍirama iyi ro vha ri sa athu vha pfa vho tshenuwa nahone vha tshi sumba u shavha muthu. U ḍivhulaha ha Vho Phanguphangu ho kwama avho muhulwane, a vha ḍivhi uri vha nga ita mini.

Vho Ketekete vha vho humbula u ḍivhulaha vha tshi shavha u farwa sa izwi vha tshi vho sumbedza uri vhana vha tshikolo vha khou ṭoṭou vha ṭerekela khathihi na muvhuso wavho.

Vhavhali afha vho siwa muyani. Vha nga ḍivhudzisa uri Vho Ketekete sa izwi vho vha vha tshi shushedza Eḵina ngauri vha ḍivhulaha, kani afha vha nga ḍivhulaha zwa vhukuma nga u vhona u hula ha mulandu? Hone vha sa ḍivhulaha vha ḍo kona u tinya mulandu une wa ḍo vha wo vha livhana?

Ri pfa Vho Dugudzha vha tshi ri vhone vha nga farwa u fhirisa u ḍihaṭula. Hone khezwi Vho Dugudzha vha sa ofhi u fana na vhaḵa vhaṅwe vhunga vha khou tshina luimbo luthihi?

Ri pfa Vho Dugudzha vha tshi nga vha khou shumisana na mapholisa sa izwi na musi vha tshi fara avha vhaṅwe vhone vha songo farwa. Vha fhedza nga uri vha ḍo vha sumbedza he zwigidi zwa dzimbava zwa dzumbwa hone. Afha vhavhali vho swika he vha siwa muyani vha khou sokou pfa mafhungo a zwigidi a tshi vho vhudziswa nga mapholisa kha avha vhaṅwe. Zwauri Vho Dugudzha vho swutukisa hani afha a ro ngo

zwi pfa na zwa uri ndi nnyi o vhigho mulandu uyu mapholisani a zwo ngo tou bvela khagala.

3.6 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI MATĤAKHENI

Ṭhangoni ya khuluṇoni	Milomo ya ṇukala
<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete vha tshi vhona uri Vho Phanguphangu vho ḍivhulaha, vha vhona uri ho vhifha tshoṭhe. Vha kuvhanganya lugwada lwavho uri vha vhone uri vha nga bva hani. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa musi vha tshi vhona uri Vho Takalani vha khou ḍivha nga vhuada havho he vha vhu ita, vha ita vuvu vha swika he vha rwa na Vho Takalani.
<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete na lungwada lwavho vha a farwa vha valelwa dzhele. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa naho vho lingedza u ḍiambela kha mapholisa vha a farwa vha valelwa dzhele.
<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete vha akhamala zwiḥulu musi vha tshi pfa uri musengisi wa mulandu wavho ndi Maitele ngauri vhone vha ḍivha Maitele o vḥulahwa. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa vha wana zwo tou vha mangadza musi vha tshi pfa u nga mulayo u tea u pfesesa uri vhone sa ṭhoho ya muṭa vha tea u ita zwine vha funa nga muṭa wavho.

3.7 U SIA MUYANI MAGUMONI A BUGU

Magumoni a bugu ndi hone hune muḥwali a sumbedza uri khuḍano ye ya thomiwa nayo mathomoni a bugu i khou fhela hani.

Buguni ya *Ṭhangoni ya khuluṇoni* ri wana uri Vho Ketekete na Vho Ḳidzhegu vho ḍo farwa vha sengiswa. Kha tsengo yeneyo ri wana Vho Dugudzha vha songo farwa. Vho sokou pfala uri vha ḍo farwa vha sengiswa. Bugu i tshi fhela Vho Ketekete na Vho Ḳidzhegu vho gwevhiwa ra sa tsha pfa Vho Dugudzha uri vho guma hani nga uri ho vha ho pfi vha ḍo sengiswa. A ri na vḥuṭanzi ha uri Vho Dugudzha zwo fhela ho itea mini khavho.

Buguni ya *Milomo ya n̄ukala* ri wana uri Vho Bukuṭa vho ḑo farwa nga mapholisa vha sengiswa. Vho sengiswa milandu mivhili wa u rwa Vho Takalani na u tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani. Vho ḑo gwevhelwa u dzula dzhele vhutshilo havho hoṭhe. Magumo a bugu iyi ha ngo sia vhavhali muyani nga uri thasululo ya thaidzo ya Ntshengedzeni yo ḑo wanala. Vho Bukuṭa vho farwa vha gwevhiwa. A hu tou vha na zwine vhavhali vha nga sala vha tshi ḑivhudzisa zwone nga uri thandululo ya thaidzo yo bvela khagala uri yo fhela hani.

3.8 MBAMBEDZO YA U SIA MUYANI MAGUMONI A ḐIRAMA

Vho Ndlovu na Vho N̄efefe vho kona u bvedza tshipiḑa itshi tsha u sia muyani magumoni a bugu dzavho. Ri wana uri vho kona u sumbedza uri khuḑano ye ya thomiwa nayo mathomoni a bugu i khou fhela nga n̄dila-ḑe. Izwi zwi nweledzwa nga thebuḑu i tevhelaho:

Ṭhangoni ya khuluṇoni	Milomo ya n̄ukala
<ul style="list-style-type: none"> • Vho Ketekete vho ḑo farwa vha sengiswa vha wanala vhe na mulandu. • Tshigwevho tshavho tsho vha miṅwaha ya fumiṭhanu vhe dzhele. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vho Bukuṭa vho ḑo farwa vha sengiswa milandu mivhili wa u rwa Vho Takalani na u tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani. • Tshigwevho tshavho ho vha u dzula dzhele vhutshilo havho hoṭhe.

3.9 MANWELEDZO

Kha ḑirama idzi mbili, *Milomo ya n̄ukala na Ṭhangoni ya khuluṇoni* vhaṅwali vho zwi kona u bvedza izwi zwipiḑa zwiṅa kha u sia muyani. A hu tou vha na tshipiḑa tshine ri nga tou ri muṅwali mukene o poidza. Zwipiḑa zwoṭhe musi zwi tshi dzhena nga u tou sielana, mathomo, u bvedza mafhungo, maṭhakheni na magumo zwo vha zwi khou tenda u ḑisa tshipiḑa tsha u sia muyani.

NDIMA YA VHUᅇA

U SIA MUYANI HO SEDZWA VHABVUMBEDZWA

4.1 MARANGAPHANᅇA

Ndima iyi ya vhuᅇa i ᅇo sedza u sia muyani ho sedzwa vhabvumbedzwa vha wanalaho kha *Milomo ya ᅇukala* (Nefefe, 2008) na *ᅇhangoni ya khuluᅇoni* (Ndlovu, 1997). Vhabvumbedzwa vha a shela mulenzhe zwihulwane kha u sia muyani. Musi vhavhali vha tshi khou vhala bugu vha swika hune vha ᅇibadekanya na vhabvumbedzwa vhane vha vha takalela. Zwenezwo tshiᅇwe na tshiᅇwe tshi no itea kha vhabvumbedzwa tshi a vha kwama. Izwi zwi ᅇuᅇuwedza vhavhali u vhala vha tshi ya phanᅇa. Sa izwi hu na vhabvumbedzwa vhanzhi vho fhambanaho, ᅇhoᅇisiso iyi i ᅇo sedza vhabvumbedzwa dendele na vhabvumbedzwa vhapikisi.

4.2 VHABVUMBEDZWA VHA SHELA HANI MULENZHE KHA U SIA MUYANI?

Vhaᅇwali arali vho zwi kona zwavhuᅇi, vha a kona u sika zwipiᅇa zwo fhambanaho zwa u sia muyani ho shumiswa vhabvumbedzwa. Nga iᅇwe ᅇᅇila arali muᅇwali a kona u ola vhabvumbedzwa zwavhuᅇi, a nga sikela vhavhali fhethu hunzhi ha u sia muyani. Vhavhali musi vha tshi vhala bugu, vha vha vha khou thoma u ita vhushaka kana vhuswina na vhabvumbedzwa.

Mubvumbedzwa wa vhutshilo havhuᅇi vhavhali vha a mu takalela. Mubvumbedzwa ane a sa vhe na kutshilele kwavhuᅇi ha funiwi nga vhavhali. Vhavhali vhenevho vha tshi vhala nga mafhungo awe, vha vhala vha tshi isa phanᅇa vha tshi vhala uri vha pfe nga khombo dzine dza ᅇo mu wela zwine zwa vha zwithu zwi no ᅇo vha takadza. Zwa ᅇi fana na mubvumbedzwa wavhuᅇi, musi vhavhali vha tshi vhona musi a tshi welwa nga zwi si zwavhuᅇi, vha a mu lilisa vha vhala vha tshi isa phanᅇa uri vha pfe uri mubvumbedzwa ane vha mu takalela u ᅇo guma hani. Zwenezwo u ᅇoᅇou vhala vha tshi isa phanᅇa vha tshi ᅇoᅇou pfa nga ha vhabvumbedzwa vhavho zwi vha zwi khou itiswa ngauri vhavhali vha vha vho siwa muyani.

4.2.1 Mubvumbedzwadendele ri mu vhona hani?

Mubvumbedzwadendele ndi mubvumbedzwa ane ra thoma nae musi bugu i tshi thoma u swika bugu i tshi fhela. Zwiitei zwothe zwi no itea buguni zwi vha zwo disendeka ngae. Kanzhi u anzela u vha na thaidzo musi a tshi lingedza u i tandulula ha vha na vhañwe vhabvumbedzwa kana zwiñwe zwiitisi zwi no mu kondisela.

Nefefe (2008:144) u ri:

“Mutambidendele ndi ene mutambi ane ri nga ri ndi muhulwane kha dirama ro sedza kha la uri ndi ene ane ra thoma nae kha luṭa lwa u thoma u swika mafheleloni. Ndi ene ane zwiwo zwi re diramani, dzithaidzo na dziphambano, khathihi na khuḍano, zwa mona nae. Mafhungo manzhi a vha o livhiswa khae lune zwiwo zwi bvelelaho zwa vha zwi tshi anza u mona-mona nae.”

Nefefe (2008:15) a tshi ya phanda nga ha mutambidendele u ri:

Dendele ndi ene mutambi muhulwane ane mafhungo othe a vha o disendeka khae. Ri fanela u vha nae u bva kha mathomele u swika magumoni a bugu arali muñwali o kona u fusha thodea ya mutambidendele. Zwiitei, zwiwo kana khombo zwi diraredza kha dendele. Dendele u jiswa lu sa difhi nga mupikisi, u fanela u vha mutambi a re na thaidzo ine a vha a tshi khou lusa uri a i tandulule.

U kwhaṭhisa izwo zwo ambiwaho afho nṭha ri pfa Ramaliba na vhañwe (1994:22) vha tshi ri:

Mubvumbedzwadendele ndi ene thikho ya dirama. Mafhungo ane a bvelela kha dirama a vha a tshi kwamesa ene u fhira vhañwe vhabvumbedzwa. Thaidzo na khuḍano zwi vha zwo livhana na onoyu ndi ene ane ra wana a kha nndwa ya u fhelisa thaidzo na u rahela kule khuḍano. Arali mubvumbedzwadendele a shaea, dirama na u ñwaliwa i nga si ñwaliwe.

Mafela na vhañwe (1990:28) na vhone musi vha tshi ṭalutshedza dendele ri pfa vha tshi ri:

Uyu ndi ene muanewa muhulwane ane a wanala kha lungano. Ndi ene ane thero ya lungano ya bveledzwa nga khae. Vhuhali hawe vhu vhonala nga maandza musi a tshi khou lusa u tandulula thaidzo yo mu livhanaho. Muanewa onoyu u anzela u kunda kana u kona u tandulula thaidzo ine a ṭangana nayo.

Ndi zwa ndeme u dovha u talutshedza vhabvumbedzwa nga u angaredza. Henefha ri wana Nefefe (2008:144) a tshi ri:

Vhatambi ndi vathukhumbulelwa vhane muñwali a vha shumisa u bveledza bugu yawe. Vhatambi vha dirama vha tea u vha vhatu vhane vha ita zwiito zwine zwa bvelela vhutshiloni. Vhatambi vhenevha vha tea u ita zwithu zwine zwa tendisea. Hezwi zwi amba zwa uri muñwali u fanela u ñwala mafhungo ane a bvelela vhutshiloni. Kha dirama hu a vha na vhatambi vho fhambanaho. Hu di dovha hafhu ha vha na vhomuthumunzhi vhane vhatambi vhahulwane vha tshila navho. Vhatambi vhenevha a vha tou vha na mishumo i vhonevha u fana na haya vhatambi vhane ra vha vhidza uri ndi vhatambi vhahulwane.

Ramaliba na vhañwe (1994:22) vho ombedzela uri vhabvumbedzwa ndi mini musu vha tshi amba hezwi:

Vhathu vhane vha khou ambwa ngavho kha dirama ndi vhabvumbedzwa. Nñila ya u guda vhabvumbedzwa i pfi vhubvumbedzi.

Vhabvumbedzwa vha dirama a vha talutshedzwi nga muñwali. Vhañaleli vha tou disengulusela vhone vhañe nga u vhone zwiito, mihumbulo na zwiambo zwavho. Vhabvumbedzwa vha nga divhiwa hafhu nge vha tou ambiwa nga vhañwe vhabvumbedzwa.

Tshihulwane tshine ra tshi lavhelela kha vhabvumbedzwa ndi uri kha vha oliwe nga nñila ine ya tendisea kana u kholwisea:

Ri na vhabvumbedzwa vhanzhi vho fhambanaho zwi tshi ya na nga mishumo yavho yo fhambanaho. Vhañwe vhabvumbedzwa ri tou thoma navho musu dirama i tshi thoma ra vhuya ra fhedza navho. Vhañwe vhabvumbedzwa vha tou da vhukati ha dirama vha dovha vha fhelela muyani.

Vhañwe vhabvumbedzwa vha tou vha hone kha dirama u disa mulalo ngeno vhañwe vha tshi tou disa dzikhakhathi fhedzi. Sa izwi vhatambi vho vha vho no ambiwa tshakha dzavho kha ndima ya u thoma, afha ri do vha tanjavhudza ra dovha ra amba na mishumo yavho kha dirama.

Vhabvumbedzwa kana u olwa ha vhabvumbedzwa ndi ndila ya u ita vhabvumbedzwa kha u anetshela. Vhabvumbedzwa vha nga imelelwa nga thalutshedzo, nga nyito, nyambo na muhumbulo na u tangana na vhañwe vhabvumbedzwa.

Izwo zwo bulwaho afho ntha zwi khwaṭhiswa nga www.readingwritethink.org musi i tshi ri:

Characterization is the process by which the writer reveals the personality of a character. Characterization is revealed through direct characterization and indirect characterization. Direct characterization tells the audience what the personality of the character is.

Vhubvumbedzwa ndi ndila ine vhañwali vha ola vhabvumbedzwa vhavho musi vha tshi ñwala. Vhubvumbedzi vhu bvisela khagala vhabvumbedzwa ha dovha ha vha bvisa nga ndila yo dzumbamaho. Vhubvumbedzwa ho tou bviselwaho khagala vhu sumbedza vhuvha ha mubvumbedzwa.

Milubi (1987:197) u ri:

Vhatambi vha fanela u bviselwa khagala sa vhatu vha no khou tshila. Arali e mukegulu ri fanela u mu pfa a tshi khou amba sa mukegulu. Mutambi a songo tou kombetshedzwa hune a si tee.

Sa zwe zwa sumbedzwa ngei mathomoni a ndima iyi, kha vhatambi hu na mubvumbedzwadendele. Uyu ndi ene mubvanamafhungo. Ra dovha ra vha na mubvumbedzvamupikisi ane a vha ene a no kuḁana na mutambidendele kana mutambimutovholwa. Vhukati ha havha vhatu ri dovha ra vha na mubvumbedzvamuluṭanyi. Uyu tshawe ndi u luṭanya mutambidendele na mubvumbedzvamupikisi.

Zwiñwe zwine ra fanela u zwi dzhiela nzhele, zwo sumbedzwa nga Ramaliba na vhañwe (1994:4-5) musi vha tshi ri:

Vhabvumbedzwa vha ḁirama a vho ngo fanela u ḁala u fhira mpimo. Arali vha ḁalesa, vhaṭaleli vha a xela, vha si tsha ḁivha uri mudzedze wa mafhungo a khou kwamesa mubvumbedzwa ufho. Arali ḁirama ya nga vha na vhabvumbedzwa vha no swika maḁana mavhili, zwi nga konḁa nga maanda uri muñwe na muñwe a shele mulenzhe kha u tamba tshipiḁa tshawe, zwa dovha zwa ḁisa vhuleme kha la uri vha ḁo tou fhelela hani kha tshiṭeidzhi tsha hoḁoni. Nganea izwi yone a i zwi londi. Muñwali a nga ḁi dzhenisa vhabvumbedzwa vha no swika maḁana hu sa vhe na dinani, tenda thero ya bvela khagala.

Mbudziso dzi ngaho idzo dzo bulwaho afho n̄tha dzi ri ḍisela u sia muyani sa izwi vhavhali vha songo tou bviselwa khagala. Nga mulandu wa hone u sa tou buletshedzwa ha zwiwo zwoṱhe ri swika hune ra tou humbulela uri hu nga vha ho itea mini. Hezwo zwi ri ḍisela u sia muyani. Vhavhali vha ḍo kombetshedzea u vhala vha tshi ya phanḍa.

Honoho u ṱoḍou vhala ha vhavhali vha tshi ṱoḍou ḍivha uri mafhungo a Vho Ketekete a ḍo fhela hani zwi ri ḍisela u sia muyani.

Ri vhona sedzheni Vho Phanguphangu vha tshi ḍa muṱani wa Tshifhiwa u ṱoḍisisa nga ha lufu lwa Tshifhiwa. Vha tshi ḍa henefho muḍini ri wana vha tshi wana na Maitele khonani ya Tshifhiwa e hone. Vho Phanguphangu vha a vhudzisa kha avho vhavhili u ṱoḍou ḍivha uri Tshifhiwa a nga vha o vhulahwa nga nnyi nahone a tshi vhulahelwa mini? Henefha nahone ri vha na u siwa muyani, vhavhali vha nga ṱoḍou ḍivha uri hu nga vha hu zwa vhukuma naa zwa uri Vho Ketekete vha nga vha vhe vhone vho vhulayaho Tshifhiwa? Hone arali vhe vhone vha nga vha vho mu vhulahela mini? Lufu lwa Tshifhiwa lu nga vha lwo vha bulayo ḵa zwa poḵotiki? Vhavhali vha nga ḍivhudzisa mbudziso ya uri kani Tshifhiwa a kha ḍi tshila o vhuya a vhudza Maitele uri ene na Vho-Ketekete a vha pfani nga n̄wambo wa zwa poḵotiki kani?

Musi Vho Phanguphangu vho ḍa u ṱoḍisisa mulandu wa u vhulahwa ha Tshifhiwa ri vhona Eḵina a na fulufhelo ḵa uri vhavhulahi vha munna wawe vha ḍo fhedza vho wanala sa izwi hu si na tsho dzumbamaho shangoni.

Na henefha vhavhali vha a siwa muyani, ndi zwa vhukuma naa uri vhavhulahi vha Tshifhiwa vha ḍo wanala? Ndi mingana milandu yo no iteaho fhedzi vhaiti vhayo vha fhedza vha songo wanala? Izwi zwi ḍisa dzangalelo ḵa u ṱoḍou ḍivha uri vhavhulahi ndi vhone.

4.4 MUṆWALI O ZWI KONA HANI U BVISELA TSHIPIḶA TSHA U SIA MUYANI KHA VHABVUMBEDZWA KHA MILOMO YA NUKALA

Musi ḍirama i tshi thoma ri wana Vho Bukuṱa vho halifha vhukuma vha tshi ri Tsumbedzo ho ngo sheledza miri yavho. Musi mme awe vha tshi lingedza u sumbedzisa uri o itiswa nga uri u khou lugisela u ya u n̄wala thesite vha sa ṱoḍi u pfa vha tshi tou n̄ana u thathaba. Vhavhali vha a siwa muyani, vha nga ḍivhudzisa uri kani Tsumbedzo a si n̄wana wa Vho Bukuṱa?

Vho Bukuṭa vha ya u omba-omba lufherani lwa Ntshengedzeni. Izwi zwi vhanga u sia muyani ngauri vhavhali vha fhedza vhe na mbudziso nnzhi. Dziṅwe dza hone ndi hedzi:

Vho Bukuṭa vha nga vha vha khou ṭoḁa u dzhia mini lufherani lwa Ntshengedzeni? Hone khotsi a Ntshengedzeni vha tshi khou ṭoḁou dzhena afho lufherani ha nga mangali uri ho tou tshinyala mini?

Zwenezwo zwi ḁisela vhavhali mbudziso nnzhi-nnzhi dzine vha sa vhe na phindulo nadzo. Ri kha ḁi vha kha tshipiḁa tshenetsho musi Vho Bukuṭa vho dzhena lufherani lwa Ntshengedzeni, ri dovha ra vha na tshipiḁa tsha u sia muyani.

Musi Vho Bukuṭa vho kombetshedza Ntshengedzeni ṅwana wavho u ṭangana nae tshihulwane, hu a vha na mbudziso dzine vhavhali vha nga ḁivhudzisa uri Ntshengedzeni u ḁo ita mini nga murahu ha vhuṭudzi uvho? Ntshengedzeni a nga vhudza mme awe kana khonani yawe Muofhe zwe a ṭangana nazwo. Kana Ntshengedzeni a nga ya a vhiga khotsi awe mapholisani nga zwe a ṭangana nazwo?

Hu a dovha ha vha na mbudziso dzine vha nga ḁivhudzisa uri izwo zwe Vho Bukuṭa vha ita kha Ntshengedzeni hu nga vha lwa u thoma na u guma naa sa izwi vhavhali vha sa ḁivhi zwine zwa vha muhumbuloni wa Vho Bukuṭa.

U tou itea ha tshiwo itsho kha Ntshengedzeni, vhavhali vha a kwamea. Vhanzhi vha vhavhali kana muvhali muṅwe na muṅwe u a pfela Ntshengedzeni vhuṭungu, vha ḁo ṭoḁa u pfa uri vhuṭungu vhune Ntshengedzeni a khou ṭangana naho vhu ḁo fhela hani.

Ngauralo, vhavhali vha kombetshedzea u vhala iyi ḁirama vha tshi ya phanḁa u itela u pfa uri Ntshengedzeni u ḁo guma ngafhi?

Musi ri tshi sedza Vho Bukuṭa sa mutambi mupikisi ri vhona na vhone vha tshi ḁisa u sia muyani kha vhavhali. Vhavhali vha nga ḁivhudzisa mbudziso nnzhi dzine vha nga fhedza vha si na phindulo nga Vho Bukuṭa. Dziṅwe dza dzimbudziso dzine vhavhali vha nga ḁivhudzisa dzi nga vha dzi tevhelaho: Hone Vho Bukuṭa vha ḁo tambudza ṅwana wavho lwa vhudzekani u swika lini? Hone Vho Bukuṭa a vha ḁivhudzisi mbudziso ya uri vha nga wanala kha vhuṭudzi uvho? Hone Vho Bukuṭa vha tshi khou ita uvho vhuṭudzi a vha shavhi uri mufumakadzi wavho Vho Takalani vha nga swika hune vha nga wanulula ayo mafhungo? Hone arali vha nga wanulula mafhungo aya vha nga ita mini? Dzenedzo mbudziso nnzhi-nnzhi dzine vhavhali vha nga ḁivhudzisa vha sa wani phindulo, ndi dzone dzi no ḁo kombetshedza vhavhali u vhala vha tshi ya phanḁa uri

vha tou dīpfela nga dzavho nđevhe sa izwi vha tshi do vha vho siwa muyani nga muñwali.

Musi Ntshengedzeni a tshi sumbedza u ya tshikoloni a tshi sumbedza u sa takala, musi khonani yawe Muofhe a tshi mu vhudzisa uri u khou dinwa ngani, nazwone zwi ri dīsela u sia muyani. Vhavhali vha nga vha na mbudziso nnzhi na henefha dzine phindulo dzi nga konḁa u wanala. Vhavhali vha nga vhudzisa mbudziso dzi ngaho hedzi: sa izwi Ntshengedzeni a sa khou tenda u vhudza khonani yawe Muofhe uyu a nga kona u mu thusa hani? Naho Muofhe o vha a tshi nga kona u thusa Ntshengedzeni uri a ye kha vhadededzi a ṭalutshedze thaidzo yawe a nga mu thusa hani a sa dīvhi ngoho ya mafhungo?

U sia muyani huñwe ri hu wana musi Vho Bukuṭa vha tshi sumba u ṭwa vho sala murahu Tsumbedzo ñwana wavho wa mutukana. Vhavhali vha nga vha na mbudziso dzine vha nga dīvhudzisa vha shaya phindulo dzadzo:

Vhavhali vha nga dīvhudzisa uri ndi ngani Vho Bukuṭa vha tshi ṭwa vho sala Tsumbedzo murahu? Vho Bukuṭa vha khou vhona u nga Tsumbedzo a nga vha o no vha vhololola kani? Nahone Tsumbedzo o vhuya a vhudza mme awe uri ene khotsi awe a vha mu funi vha funa Ntshengedzeni?

Ri dovha ra vha na tshipiḁa tsha u sia muyani musi vhathu vha muṭa wa Vho Bukuṭa vho dzula hu tshi sumba hu na fhungo ḁine ḁa nga ḁi ṭodou dzudzanywa. Vho Takalani ndi vhone mubvanamafhungo nge vha ri vha vhona Ntshengedzeni o no shanduka. Vho Takalani vha ri Ntshengedzeni wa maḁuvha ano ha tsha vha uḁa Ntshengedzeni wa u dzula o takala a tshi sea na vhathu. U tou thoma u sa fushea ha mme a Ntshengedzeni nga kutshilele kwawe zwi ri dīsela u sia muyani.

Vhavhali vha a dīvhudzisa mbudziso uri ndi ngani Vho Takalani vha tshi vho vhudzisa nga ha maitete a Ntshengedzeni. Vhavhali vha a dīvhudzisa mbudziso uri kani Vho Takalani vho no pfa kana u vhona zwiñwe nga Ntshengedzeni na khotsi awe Vho Bukuṭa? Hone kani Ntshengedzeni a nga vha o wana tshifhinga tsha u ṭalutshedza mme awe zwine zwa khou itea? Vho Bukuṭa vha tshi pfa Vho Takalani vha tshi amba nga u sa takadzwa nga maitete a Ntshengedzeni, a vho ngo humbula uri ḁiñwe ḁuvha ndi hone vha tshi khou ṭodou ambululwa kha vhuṭudzi vhune vha khou ita?

Na vhone Vho Bukuṭa vha nga vha vho ḍivhudzisa mbudziso nanzhi dze vha shaya phindulo ya uri zwavhuḍi mafhungo aya a ḍo fhela hani? Musi Ntshengedzeni o balelwa u vhudza mme awe Vho Takalani zwithu zwi no khou mu dina, ri dovha ra vha na tshipiḍa tsha u sia muyani. Vhavhali vha ḍo tama u ḍivha uri Vho Bukuṭa vha ḍo fhedza vha khou ḍi bvela phanḍa na vhuṭudzi havho naa? Kana Vho Bukuṭa sa izwi zwo bala uri vha wanale uri ndi vhone vhane vha khou tambudza Ntshengeni zwi ḍo fhela zwo ralo naa?

Nga murahu ha musu tshikoloni zwo vhone uri Ntshengedzeni ha khou tou shuma zwavhuḍi, ri vhone Ntshengedzeni na khonani yawe Muofhe vha tshi vhidzelwa ofisini ya ṭhoho ya tshikolo Vho Raṅwedzi na mudededzi vhave Vho Ramuntswu. Musi avho vhavhili vha tshi khou vhudzisa Ntshengedzeni, hu a vha na tshipiḍa tsha u sia vhavhali muyani.

Vhavhali vha nga ḍivhudzisa uri kani Ntshengedzeni u ḍo fhedza o vhudza avho ṭhohoyatshikolo na mudededzi wawe zwi mu dinaho. Naho zwo ralo Ntshengedzeni u fhedza a songo vha vhudza zwi no khou itea.

Na zwenezwo zwi sia vhavhali muyani. Vha nga ḍivhudzisa uri hu ḍo fhedza ho itea mini uri ngoho i bvele khagala.

ṭhohoyatshikolo na mudededzi wa Ntshengedzeni musu vha songo tou fushea nga zwe Ntshengedzeni a fhindulisa zwone, ri wana hu tshi vha na tshipiḍa tsha u sia muyani. Vho Raṅwedzi na Vho Ramuntswu vha sika tshipiḍa tsha u sia muyani musu vha tshi humbulela uri ṭhaṅwe Ntshengedzeni a nga vha a khou dinwa nga dzikhakhathi dza miṭani, vha tshi dovha vha vho humbulela uri ṭhaṅwe hu nga vha hu tshi lwelwa tshelede ya halwa sa izwi hu tshi pfi Vho Bukuṭa vha vho nwa na halwa.

Zwi nga ḍi itea Ntshengedzeni a vha o no tou thoma u ḍidzhenisa kha zwa vhatukana zwenezwo na zwone zwi ri ḍisela u sia muyani.

Sa vhavhali ri a dovha ra vha na tshipiḍa tsha u sia muyani musu Vho Raṅwedzi na Vho Ramuntswu vho kundelwa u wana zwe vha vha vha khou ṭoda nga ha mashandukele a kutshilele kwa Ntshengedzeni. Vhavhali vha nga ḍivhudzisa uri avho vhatu vha ḍo bvela phanḍa saizwi vho balelwa vha nga tou namba vho zwi litsha zwo ralo? Kana vha nga lingedza inwe ndila ya u ṭodou bvelela kha fulo javho? Hone ha arali vha khou ṭodou lingedza vha ḍo tou zwi itisa hani?

Musi vha tshikolo tsha Bababa vho balelwa u wana thandululo nga u vhudzisa Ntshengedzeni na Muofhe nga thaidzo ine i nga vha i khou dina Ntshengedzeni, vha vha na muhumbulo wa u tou vhidza vhabebi vha Ntshengedzeni uri vha ɔe vha tou vha vhudzisa. Tshane vha nga thusalea nga u wana zwi no khou dina Ntshengedzeni.

Nangoho vhabebi vha Ntshengedzeni vho mbo ɔi ɔa afha tshikoloni tsha Bababa uri vha pfe tshivhidzelwa. Zwe zwa mangadza ndi musiki avha vha tshikolo vha tshi khou vhudzisa arali Ntshengedzeni hu na thaidzo ine ya khou mu dina, na musiki Vho Bukuṭa vha tshi tou halifhela Vho Raṅwedzi na Vho Ramuntswu. Zwenezwo zwi a ri ɔisela u sia muyani. Kani avha vha tshikolo vha khou sokou ɔinetisa nga u vhilaela nga Ntshengedzeni ngeno khotsi awe zwi tshi sumba zwi si khou vha dina na luthihi? Hu nga vha hu khou tou itea mini kha Vho Bukuṭa? Kani a vha vhoni zwine vhanwe vha vhona zwone?

Vhavhali vha a kwamea musiki vha tshi vhona u nga u ɔa ha vhabebi vha Ntshengedzeni tshikoloni zwi ɔo tandulula thaidzo ine a vha nayo. Musiki khotsi awe vha tshi sumbedza u sa vha na tshumisano zwi vhaisa vhavhali vhane vha funa Ntshengedzeni sa mutambi dendele sa izwi mbilu dzavho dzo vha dzi kha ɔi ɔoṭou rula uri Ntshengedzeni u khou ya u lamulelwa. Vhavhali vha vha na mbudziso uri zwi ɔo tou itwa hani sa izwi Vho Bukuṭa vho tuwa tshikoloni vho ṅala vha tshi khou sumbedza vhatu vha tshi khou ɔoṭou ɔivhesesa nga zwa mutani wavho, zwino vhatu vha ɔo bvela hani phanda?

Tshinwe hafhu musiki vhadededzi vha Ntshengedzeni vho sala na mme a Ntshengedzeni Vho Takalani vha tshi vha talutshedza uri havha Vho Bukuṭa hangei hayani vha vho tou tshila u nga ndau, na zwenezwo zwi ɔisa u sia muyani. Vhavhali vha nga vha na mbudziso dzo fhambanaho dzi ngaho hedzi: Kani Ntshengedzeni u khou dinwa nga kutshilele kwa khotsi awe kune vha dzula vha tshi nga ndau?

Musi Vho Bukuṭa vha tshi sumbedza vha sa pfi na u ofha muthu afha shangoni vha ɔo konwa nga nnyi? Vhavhali vha nga ɔivhudzisa uri avho vhatu vho sumba u balelwa nga Vho Bukuṭa vha ɔo dovha vha bvela hani phanda sa izwi vho balelwa, kana vha nga tou zwi litsha zwo ralo naa? Kana hu na inwe ṅdila ine vha nga dovha vha lingedza naa kha u ɔoṭou bvelela kha fulo ja u ɔoṭa u thusa Ntshengedzeni? Hone ndi zwifhio zwine vha nga lingedza u itela uri vha phuletshedze.

Vhāvhalī vha nga dovha vha humbulela uri kani avha vha tshikolo vha ḁo dzhia vhuṭanzi uvhu ha uri Vho Bukuṭa vha tou tshila u nga ndau sa tshone tshivhangi tshihulwane tsha uri Ntshengedzeni a vhe na vhuleme vhutshiloni hawe? Vho Raṅwedzi na Vho Ramuntswu vha ḁa na muhumbulo wa uri zwi nga vha hani arali mafhungo a u tambudzwa ha Tsumbedzo a tshi nga iswa mapholisani?

Muhumbulo uyu wa u ya mapholisani na wone u ri ḁisela u sia muyani. Vhāvhalī vha nga ḁivhudzisa uri Vho Takalani vha ḁo tenda naa u ya mapholisani, nahone vha nga humbula uri vha ḁo sedzana hani na Vho Bukuṭa musi vho no isana mapholisani? Nahone mafhungo a u tambudzwa ha Tsumbedzo a nga dina hani Ntshengedzeni ngeno hu sa tambudzi ene hu tshi khou tambudzwa Tsumbedzo ngauri na vhatu vhoṭhe muṭani vha a zwi ḁivha uri Ntshengedzeni ndi ene a no funwa nga khotsi awe Vho Bukuṭa. Hone Vho Bukuṭa vha kha ḁi ḁo fara Tsumbedzo sa ṅwana wavho, kana vha nga fhungudza zwa u mu sala murahu kana vha nga tou ṅaṅa u mu sala murahu?

Muṭani wa Vho Bukuṭa ri wana ho dzula Ntshengedzeni na Tsumbedzo musi vho dzula hayani vha khou haseledza vha vhāvhalī vha khou amba nga khotsi avho.

Ntshengedzeni u vhudza Tsumbedzo uri ene nga ṅdila ine khotsi awe Vho Bukuṭa vha khou fara Tsumbedzo khaladzi awe ene a zwi mu takadzi na luthihi.

Ntshengedzeni u vho humbula zwa u shavhela ha makhadzi awe. Zwenezwo zwi ri ḁisela u sia muyani, vhāvhalī vha a ḁivhudzisa mbudziso uri Vho Bukuṭa vha ḁo tenda Ntshengedzeni a tshi ya ha makhadzi wawe naa? Hone izwo zwa uri Ntshengedzeni u khou ṭḁḁou ṭuwa nga u pfela Tsumbedzo vhuṭungu ndi zwone naa? Hone Vho Bukuṭa vha ḁo tenda a tshi ṭuwa naa?

Ri dovha ra wana muṭani wa Vho Bukuṭa ho dzula Vho Takalani na vhana vhavho Tsumbedzo na Ntshengedzeni. Avho vhararu musi vho dzula vho vha vha khou amba fhungo ḁeneḁi ḁa u sa takadza ha vhutshilo ha Ntshengedzeni.

Tsumbedzo u sumbedza a khou dinalea uri kani Ntshengedzeni u na AIDS. Musi Ntshengedzeni a tshi pfa izwo u halifhela khaladzi awe. Vhāvhalī vha a vha na u siwa muyani. Kani hu nga vha hu zwa vhukuma uri Ntshengedzeni u na AIDS huufha vhatu vhoṭhe vho no lingedza zwithu zwinzhi zwa u ṭḁḁou thusa Ntshengedzeni zwi sa fhedzi zwa bveledza vhuṭanzi vhu no fusha.

Kani na zwino hu nga vha zwone zwa uri Ntshengedzeni u na AIDS zwa vhukuma? Hone arali Ntshengedzeni e na AIDS u do vha o i wana ngafhi sa izwi a tshi sumbedza a tshee nwana mutuku ane a sumba a sa athu u ita zwa vhudzekani?

Vho Takalani linwe duvha musi vho dzula hayani na Tsumbedzo ri pfa vha tshi luvhelela Ntshengedzeni uri a vha vhudze uri u dinwa nga mini, ene a tshi vha vhudza a ri thaidzo yawe ndi ya u diwana a khou dzula hayani ha hawe. Vha tshi mu vhudzisa uri u toda u dzula gai, a ri u khou toda u ya u dzula na makhadzi awe Vho Mutshekwa.

Nefefe (2008:57) u ri:

Vho Takalani: Ni tshi ri ni khou ya ha makhadzi wanu, ni khou amba vhafhio-ha gombakomba?

Ntshengedzeni: Ndi khou amba makhadzi wanga Vho Mutshekwa.

Honohu u todou pfuluwa ha Ntshengedzeni hu disela vhavhali u sia muyani. Ntshengedzeni a tshi ri u todou ya ha makhadzi wawe afha hayani o dinwa nga mini? Hone a tshi ya afho ha makhadzi awe u do dzula u swika lini? A nga dzula vhutshilo hawe hothhe ngei ha makhadzi awe? Huufha mme awe vho tou zwi landula uri a nga si dzule navho ngauri a vha dzulei navho? Inwe mbudziso i nga vha ya uri khotsi awe vha nga mu tendela naa sa izwi vha tshi dzulela u amba uri a vha fuwelwi nwana?

Vho Bukuṭa vha dovha vha dzhenela Ntshengedzeni linwe duvha nga matsheloni. Vho vha vha khou ela maitete aneala a vhudzi, a matsheloni manwe na manwe. Ntshengedzeni musi a tshi vha hanela u vula vha swika hune vha tou mu halifhela. Vho no vula u a vha sumbedzisa uri hayo maitete avho na Bivhili a i a tendi. Vhone vha fhedza nga uri Bivhili ndi zwithu zwa makhuwa vha tshi itela mulalo. Fhedzi izwo ho tou vha u shela maḍi ntha ha tombo sa izwi vha songo litsha uvho vhuada. Naho zwo ralo a si litshe u amba vhubfiwa hawe, o vha vhudza uri ndi lwa u guma.

Nefefe (2008:64) u ri:

Ntshengedzeni: *(A tshi khou lila)* Vha do sala vho takala! Vha khou mmbona lwa u fhedza hafha mudini wavho! Ndo neta! Ndi-ndi- ndi ri ndo- ndo neta! *(U a vusa tshililo)*

Zwenezwo zwe Ntshengedzeni a zwi amba zwi ri d̄isela u sia muyani. Vhāvhalī vha nga d̄ivhudzisa mbudziso nnzhi. Musi Ntshengedzeni a tshi vhudza khotsi awe uri zwo guma u khou tou zwi ambisa hani sa izwi a tshi dzulela u vhudza khotsi awe mafhungo aya vha sa mu thetshelesi. Izwo zwa iḷo d̄uvha hu d̄o vha ho itea mini uri vha mu thetshelese? Hone arali Ntshengedzeni a khou humbula u shavhela ha makhadzi wawe khotsi awe vha nga balelwa u mu tevhelela naa sa izwi vho no zwi sumbedzisa uri vhone a vha fuwelwi ṅwana vha kha d̄i tshila? Vhāvhalī vha nga dovha vha humbula uri kani Ntshengedzeni o no humbula u ya u vhiga mulandu mapholisani sa izwi khotsi awe vha tshi dzulela u amba uri vha d̄o mu vhulaha?

Ntshengedzeni u tou fhedza u amba na khotsi awe uri a vha tsha d̄o mu vhona, ri pfa nangoho hu tshi pfi o mbo d̄i shavhela ha makhadzi wawe. U shavhela uho ha Ntshengedzeni a tshi ya ha makhadzi awe ri pfa ho t̄anganya t̄hoho mme awe Vho Takalani vha tshi shavha uri Vho Bukuṭa vha d̄o vhona u nga ndi vhone vho t̄uwisaho Ntshengedzeni.

Nefefe (2008:69) u ri:

Vho Takalani: Ngoho hoyu ṅwana n̄e o nnzhenisa milingoni. Afhu tshiṅwe na tshiṅwe tsho khakheaho fhanu muḍini hu d̄i sokou pfi ndi a tshi d̄ivha. Na zwenezwi zwa onoyu Ntshengedzeni hu d̄o pfi ndi a zwi d̄ivha. Ni d̄o zwi pfa zwa uri vha thathaba hani musī vha tshi pfa zwa uri Ntshengedzeni haho.

Na henefha vhāvhalī vha a vha na u siwa muyani. U vhilaela ha Vho Takalani musī Ntshengedzeni o shavha hu a mangadza sa izwi vha na thaidzo ya uri Ntshengedzeni ha khou vha takadza. Ndi ngani vha sa humbuli uri hu nga vha hu tshone tshifhinga tsha uri thaidzo yawe i tanduluwe? Hone ndi ngani Vho Takalani vha tshi tou vhilaela nga u shavha ha Ntshengedzeni ngeno hu si vhone vho itaho uri a shavhe? Muthu ane a nga vha na mulandu hu nga vha khotsi awe sa izwi vhe vhone vhe vha mu hanela u t̄uwa arali hu nga sokou itea zwithu zwivhi khae.

Vho Bukuṭa vha tshi pfa uri Ntshengedzeni ha ngo vhuya hayani mbudziso yavho ya u thoma i vha ya uri u kha d̄i tshila naa? Hu vha na u sia vhāvhalī muyani. Kani Vho Bukuṭa vha khou humbula zwiḷa zwe Ntshengedzeni a vha vhudza uri vho mu vhona lwa u fhedza o vha a khou amba u d̄ivhulaha? Kana Vho Bukuṭa vha nga d̄elwa nga muhumbulo wa uri kani Ntshengedzeni o ya mapholisani kana ha vhashumelavhapo?

Muofhe liñwe ḍuvha o lamukisa Ntshengedzeni o wana a khou ṭodou la maboḍelo e a a kuya. Muofhe u vhona izwo o mbo ḍiswikisa mafhungo aya kha ṭhoho ya tshikolo vhe vha si zwi ite madze vha ṭavhanya vha dzhena khaḽo nga u ṭavhanya vho mbo ḍi vhidzisa Ntshengedzeni uri vha ṭoḍisise tshi no khou mu itisa uri a le maboḍelo, vhenevho ndi vhe vha wana vhuṭanzi ha uri Ntshengedzeni uri o neta nga vhutshilo nahone ha tsha ṭoda u tambula na luthihi.

Zwenezwo zwe Ntshengedzeni a amba zwi sia vhavhali muyani. Vha nga ḍivhudzisa uri ndi mini zwe zwa netisa Ntshengedzeni zwa vhutshilo ngauri u tshee ṅwana? Vhavhali vha a vha na mbudziso uri sa izwi hu kale vhathu vha khou lingedza u thusa Ntshengedzeni nga u mu tandululela zwine zwa khou mu dina vha ḍo mu thusa hani sa izwi a sa ṭodi u amba zwi re mbiluni yawe?

Avha vha tshikolo vha tshi vhona mafhungo a Vho Bukuṭa a tshi khou endelela a tshi ya, vha ḍa na muhumbulo wa uri ndi khwine vha tshi tou potwa mapholisani. Fhedzi Ntshengedzeni muhumbulo uyo ha ngo u tenda sa izwi o ri zwi nga tou ṅanisa tshiimo uri tshi vhiḽe tshi tshi ya phanda. Vho fhedza vho no humbula la u ya ha vhashumelavhapo.

Ntshengedzeni o mbo ḍi ya ofisini ya vhashumelavhapo. U tou ya ha Ntshengedzeni dziofisini zwi ri ḍisela u sia muyani. Sa izwi Ntshengedzeni hu kale a khou luvhelelwa uri a ambe tshi mu dinaho fhedzi a sa vhuyi a zwi amba, afho ha vhashumelevhapo u ḍo amba naa? Hone arali na heneḽha ha vhashumelavhapo a ḍi hana a tshi isa phanda vha ḍo mu ita mini?

Vho Awelani mushumelavhapo vha swika hune vha luvhelela Ntshengedzeni uri a vha vhudze tshi mu dinaho. Ntshengedzeni u fhedza o vhudza Vho Awelani uri khotsi awe vha khou mu tambudza lwa vhudzekani. Mafhungo aya o akhamadza Vho Takalani mme awe vha pfa vha sa ḍivhi uri vha nga tou ita hani.

Ndi ngazwo ri tshi pfa vha tshi amba zwi tevhelaho:

Nefefe (2008:87) u ri:

Vho Takalani: Vha a ḍivha a thi tshee na na mulomo. Na zwine nda ita a thi tsha ḍivha hezwi ndi hafha. Ndo sala ndo shona na mukombo tshithu tshi sa shoni. (vho no thoma vha tou femuluwa) Ndi ri ndo bvulea hezwi ndi hafha!

Vhāvhalī afha vha a siwa muyani. Sa izwi Vho Takalani vho vha vha khou sumbedza vha si khou anḡana na zwa uri Vho Bukuḡa vha vulelwe mulandu mapholisani izwi ho no vha na aya mafhungo a u tambudza lwa vhudzekani vha kha ḡi ḡo kona u zwi thivhela? Hone Vho Takalani vha ḡo tou tshila hani na Ntshengedzeni sa izwi vha tshi tou pfa mafhungo aya vho sumba Ntshengedzeni o vha vhonele? Saizwi mulandu wo no vha kha vhashumelavhapo Vho Takalani vha kha ḡi ḡo kona u tsireledza Vho Bukuḡa? Hone vhone Vho Bukuḡa vha ḡo tou ḡipfa hani musi vha tshi rovhedzwa nga Vho Takalani zwe vha ita vhuḡudzi kha ḡwana we vha tou beba? Hone vhutshilo ha avha vhāvhalī Vho Takalani na Vho Bukuḡa vhu nga dovha ha ya phanḡa u fana na zwiḡa kale?

Musi Vho Takalani vha tshi swika hayani vha kha ḡi tou bva u pfa vhuḡa ha Vho Bukuḡa vha tshi sumbedza vho vhila nga maanḡa. Vho swika nga u thoma u halifhela Vho Bukuḡa. Na vhone Vho Bukuḡa vha a ḡimangadza sa a sa ḡivhi tshithu. Musi Vho Takalani vha sa fhumuli u semana zwi ita nndwa. Vho Bukuḡa vha swika hune vha rwekanya Vho Takalani vha vho tou lamulelwa nga mapholisa e a ḡa heneḡa muḡini. Na musi mapholisa vho swika afho ha Vho Bukuḡa vha tshi ri vho ḡa u vha fara, ri vhone Vho Bukuḡa vha kha ḡi ḡiḡaḡisa vha khou ḡiita u nga a vha ḡivhi tshithu. Avha mapholisa vha nga swika hune vha tenda uri Vho Bukuḡa a vha na mulandu?

Na heneḡa vhāvhalī vha siwa muyani, kani Vho Takalani vha nga imelela Vho Bukuḡa vha amba uri Ntshengedzeni u khou vha zwifhela? Hone mapholisa vha nga zwi tenda kana vha sa zwi tende?

Musi Vho Bukuḡa vha tshi khou vhudziswa nga mutshutshisi ri pfa vha khou ambelela mafhungo avho vha tshi pfa muhaḡuli a tshi tea u pḡesesa uri vha khou ita zwine vha funa nga muḡa wavho. Muhaḡuli musi a tshi haḡula Vho Bukuḡa u sumbedza mulandu wavho wo hulesa, u vha haḡulela u dzula dzhele vhutshilo havho hoḡhe.

Nefefe (2008:111) u ri:

Muhaḡuli: Muhwelelwa u vhonele e khombo kha lushaka. Ngauralo muhwelelwa u khou tewa nga u bviswa tshitshavhani lwa tshifhinga tshilapfu hu u itela uri muhwelelwa a gude. U ḡo dovha a vha pfunzo na kha vhane vha khou ḡoḡou sala murahu ha zwiito zwawe. Kha mulandu wa u rwa, muhwelelwa u ḡo dzula dzhele miḡwaha miraru hu si na mbadelo. Kha mulandu wa u tshipa, une mupondwa a khou wanala o no vhifha muvhilini zwi songo fanela, muhwelelwa khothe i khou mu ḡekedza tshigwevho tsha vhutshilo have hoḡhe e dzhele!

Zwenezwo zwi d̄isa u siwa muyani kha vhavhali sa izwi vha tshi nga d̄i vhudzisa uri sa izwi Vho Bukuṭa vha tshi sumba vha sa ṭoṭi u vhonwa mulandu, arali vha fhiwa tshikhala tsha u ya hayani vha nga dovha vha kona u tshila na vhatu vha muṭa wavho zwavhuṭi? Vhunga Ntshengedzeni o vhifha muvhilini, arali Vho Bukuṭa vha sa valelwa ṅwana a no ḑo bebwa nga Ntshengedzeni vha nga mu vhidza uri mini? Vhavhali vha a ḑivhudzisa uri naa uyo ṅwana a no ḑo bebwa nga Ntshengedzeni u ḑo tou vha ṅwanade? Hone Ntshengedzeni vhutshilo hawe vhu ḑo isa hani phanda nga murahu ha zwe a ṭangana nazwo?

4.5 MAGUMO

Hedzo mbudziso dzoṭhe dzo vhudziswaho afho nṭha phindulo dzi ḑo ri ndi bva vhubvo sa izwi muṅwali a songo tsha amba nga hazwo. Vhavhali vha ḑo tou humbulela zwiṅwe na zwiṅwe zwine zwi nga ḑa mihumbuloni yavho uri zwi nga fhelisa hani sa izwi uyu u sa tsha vha muhwalo wa muṅwali. Tshiṅwe hafhu ndi tsha uri vhavhali vha nga vhina mafhedzele nga ṅdila ine muṅwali arali ho vha hu ene a vha a sa nga fhedze nga u ralo.

NDIMA YA VHUṬANU

MVALATSWINGA

5.1 MARANGAPHANḐA

Ndima iyi ya vhuṭanu i ḑo sumbedza manweledzo a ndima dzoṭhe dzo senguluswaho. Ndima iyi i ḑo dovha ya bvisela khagala mawanwa na themendelo dza ṭhoḑisiso iyi ya u sia muyani kha maṅwalwa a ḑirama.

5.2 MANWELEDZO A DZINDIMA

5.2.1 Ndima ya u Thoma

Ndima ya u thoma yo bvisela khagala ṭhoho ine ya vha u sia muyani kha maṅwalwa a Tshivenda. ṭhoḑisiso yo ṭalutshedza u sia muyani, ndivho ya ngudo iyi na zwipikwa zwe zwa lavhelelwa u swikelwa. Kha ndima yenei ṭhoḑisiso yo dovha ya sumbedza zwipiḑa zwo fhambanaho zwine vhavhali vha nga siwa muyani khazwo. ṭhoḑisiso yo sumbedzisa zwipiḑa zwiṅa zwine zwi nga ri ḑisela u sia muyani kha ḑirama. Zwenezwo ndi mathomoni a bugu, u bvedza mafhungo, maṭhakheni na magumoni a bugu. Ri kha ḑi vha kha yenei ndima ṭhoḑisiso yo dovha ya sumbedza uri na vhabvumbedzwa vho fhambanaho vha nga ḑisela vhavhali zwipiḑa zwa u sia muyani. Fhedzi kha ṭhoḑisiso iyi ho tou topolwa vhabvumbedzwa vhahulwane na vhapikisi fhedzi.

5.2.2 Ndima ya Vhuvhili

Ndima iyi ya vhuvhili yo ṅea mihumbulo yo fhambanaho ya vhoradzipfunzo nga ha u sia muyani. Ndima iyi yo sumbedza vhoradzipfunzo uri vhone vha ri mini nga u sia muyani. Kha vhoradzipfunzo vhenevho vho fhambanaho muṅwe na muṅwe o ṭalutshedza u sia muyani nga ṅdila ine vhavhali vha tshi vhala nga u sia muyani vha ḑo fushea. Nga ṅdila ye u sia muyani ha ṭalutshedzwa zwi sia nnyi na nnyi ane a nga vha na mbudziso ya u sia muyani o wana phindulo yo teaho nga murahu ha u vhala nga u sia muyani.

5.2.3 Ndimu ya Vhuraru

Ndimu iyi yo d̄isendeka kha tsenguluso ya u t̄od̄isisa u sia muyani kha zwipiḁa zwiḁa zwo khethekanywaho kha bugu yoṯhe ya d̄irama. Heneḁho ho sedzwa u sia muyani kha tshipiḁa tsha mathomele, u sia muyani kha tshipiḁa tsha u bveledza mafhungo, u sia muyani kha tshipiḁa tsha maṯhakheni na u sia muyani magumoni a bugu.

5.2.4 Ndimu ya Vhuḁa

Kha ndimu iyi ya vhuḁa ṯhōḁisiso yo ombedzela u sia muyani ho sedzwa vhabvumbedzwa vho fhambanaho. Sa izwi hu na tshakha dza vhabvumbedzwa dzo fhambanaho, ṯhōḁisiso yo topola vhabvumbedzwa vhahulwane zwi tshi katela na vhabvumbedzwa dendele na vhabvumbedzwa vhapikisi fhedzi. Vhabvumbedzwa vho olwa nga nd̄ila ine musi muvhali o d̄ibadekanya na vhabvumbedzwa, muvhali a vho sala a tshi nga o no tou vha shaka na mubvumbedzwa lune muvhali a ḁo dzulela u vhalu a tshi isa phand̄a u itela u pfa zwine zwa ḁo itea kha mubvumbedzwa ane a mu takalela. Arali mubvumbedzwa a swika hune a nga t̄oḁa u tikwa nga dzithabelo kha nyimele ine a vha khayoy, muvhali a nga takalela u tikedza mubvumbedzwa uyo nga thabelo sa izwi a tshi ḁo vha a khou kwamea lwa vhukuma.

5.2.5 Ndimu ya Vhuṯanu

Ndimu iyi ya vhuṯanu i dovha ya ḁea mawanwa na themendelo zwa ṯhōḁisiso.

5.3 MAWANWA

5.3.1 Mawanwa kha Ndimu ya u Thoma

Kha ndimu ya u thoma mawanwa o sumbedza zwipiḁa zwivhili zwine zwa d̄isa u sia muyani: u sia muyani ho sedzwa zwipiḁa zwiḁa zwine zwa vha u bva mathomoni a bugu u swika bugu i tshi fhela, na u sia muyani ho sedzwa vhabvumbedzwa vhahulwane.

5.3.2 Mawanwa kha Ndimu ya Vhuvhili

Kha ndimu iyi ya vhuvhili ṯhōḁisiso yo wana uri vhoradzipfunzo vhanzhi vho amba nga mbuno dzi no fana musi vha tshi khou amba nga u sia muyani. Muhumbulo muhulwane we wa bviselwa khagala nga vhoradzipfunzo wo vha wa u t̄oḁou vhona vhavhali vha

tshi vhala mañwalwa vha tshi isa phanda na u a takalela. Vhothe vhoradzipfunzo vho sumbedza uri u sia muyani kha dirama ndi yone ndila ya u tutuwedza uri vhavhali vha vhale vha tshi isa phanda.

5.3.3 Mawanwa kha Ndimu ya Vhuraru

Ndimu ya vhuraru yo sumbedza mawanwa a uri vhañwali vha dirama idzi mbili dzo vhambedzwaho, vho zwi kona naa u sumbedza u sia muyani. Ho ombedelwa zwipiða zwiña zwine zwa vha u sia muyani mathomoni a bugu, u sia muyani kha u bvedza mafhungo, u sia muyani mathakheni na u sia muyani magumoni a bugu.

5.3.4 Mawanwa kha Ndimu ya Vhuña

Ndimu ya vhuña yo kona u bvedza thodisiso zwavhuði musi ho shumiswa u sia muyani kha vhabvumbedzwa vhahulwane na vhapikisi. Vhañwali vho zwi kona u sumbedza tshipiða tsha u sia muyani zwo diswa nga tshakha dza vhabvumbedzwa vhahulwane na vhabvumbedzwa vhapikisi.

5.3.5 Mawanwa kha Ndimu ya Vhuñanu

Kha ndimu ya vhuñanu yo sumbedza manweledzo a ndimu dzothe dzo senguluswaho na u ita thodisiso kha zwipiða zwo fhambanaho zwine zwa isa kha u sia muyani.

5.4 THEMENDELO

Themendelo dza thodisiso iyi ndi dzi tevhelaho:

- Dirama dzothe dzi fanela u vha na tshiteñwa tsha u sia muyani uri dzi takadze.
- Uri puloto ya dirama i dzie zwavhuði, muñwali wayo u fanela u shumisa tshiteñwa tsha u sia muyani lunzhi. Arali muñwali a zwi kona u sikela vhavhali u sia muyani kha zwipiða zwothe zwa bugu, u bva mathomoni u swika bugu i tshi fhela, u vha o zwi kona u kunga vhavhali.
- Mbilu ya dirama ndi khudano, nahone khudano i nana u vhonala zwavhuði musi ho shumiswa u sia muyani. Zwenezwo vhañwali vha fanela u shumisa u sia muyani kha u bvisela khagala khudano kha dirama dzavho. Arali muñwali a zwi

kona u sikela vhavhali u sia muyani kha zwipiḁa zwoṱhe zwa bugu, u bva mathomoni u swika bugu i tshi fhela, u vha o zwi kona u kunga vhavhali.

- U sia muyani ndi tshiṅwe tshishumiswa tsha khwinesa tshine tsha tea u tou dzudzanywa nga ṅdila yo teaho uri vhavhali vha kone u kungea.
- Ṱhoḁisiso iyi yo ombedzela u sia muyani ho sedzwa puloto na vhabvumbedzwa. Hu kha ḁi ṱoḁea dziṅwe ṱhoḁisiso dzine dza ḁo sumbedza vhuṱama ha u sia muyani na zwiteṅwa zwi no nga tshitaila, tshifhinga na fhethuvhupo.

BUGUTSHUMISWA

- Abrams, M.H. 1998. *A Glossary of Literary Terms*. Japan: Holts Saunders.
- Applebee, A. N. 1996. *Conversation as Curriculum*. London: University of Chicago Press.
- Beach, R. Myers, J. 2001. *Inquiry Based English Instruction: Engaging Students in Life and Literature*. New York: Teachers' College Press.
- Bordwell, D. 1985. *Narration in the Fiction Film*. London: Routledge.
- Brewer, W.F. & Lichtenstein, E.H. 1994. Stories are to Entertain: A Structural-Affect Theory of Stories. *Journal of Pragmatics*.
- Brooks, C. 1973. *Understanding Fiction*. New York: Prentice Hall, Inc.
- Carroll, N. 1984. *Towards a theory of Film Suspense*. Persistence of Vision 1. New York: Routledge.
- Cohen, B.B. 1973. *Writing About Literation*. Glenview: Scott, Foresman Company.
- Delahoyde, M. *Introduction to Literature New Criticism*. Accessed on 12/10/2016.
- Ely, J., Frankel, A. & Kamenica, E. *Journal of Political Economy*.
- Forster, E.M. 1985. *Aspects of the Novel*. London: Penguin Books.
- Heese, M. 1988. *The Owl Critic*. Johannesburg: Nasou.
- Hoeken, H. & Van Vliet, M. *Suspense, Curiosity, and Surprise: How Discourse Structure Influences the Affective and Cognitive Processing of a Story*.
- Hull, G. & Schultz, K. 2002. *School's Out! Bringing Out-of-School Literacies with Classroom Practicies*. New York: Teachers' College Press.
- McArdle, D. 1944. *The Uninvited*. <https://en.wikipedia.org>.
- Milubi, N.A. 1997. *Ngoma ya Vhatei*. Sovenga: NAM.
- Ndlovu, R.L. 1997. *Thangoni ya Khuluḽoni*. Pretoria: Sigma Press.
- Nefefe, M.P. 2008. *Milomo ya Nukala*. Thohoyandou: Kalahari Production and Booksellers.

- Nomikos, M.S., Opton, E., Averil, J.R. & Lazarus, R.S. 1968. Surprise versus Suspense in the Production of Stress Reaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 8, 204-208.
- Oxford South African School Dictionary*. 2010. Southern Africa: Oxford University Press.
- Perrine, L. 1978. *Story and Structure*. New York: Harcourt Inc.
- Prieto-Pablos, J.A. 1998. *Suspense communication literaria: Los placares del texto. Discurso*.
- Ramaliba, T.Z., Rankhododo, T.K. & Maqadzhe, R.N. 1994. *Ambadzifhele 1*. Johannesburg: Lectio Publishers.
- Ransom, J.C. *The New Criticism Essay-The New Criticism*. Accessed on 12/10/2016.
- Smagorinsky, P. 2002. *Teaching English Through Principled Practice*. New Jersey: Merrill Prentice Hall.
- Sutherland, D. 2009. *The Importance of Suspense in Mystery-Writing: How Writers Can Create and Sustain It - and Why They Must*. Normal, Illinois: Pikestaff Publications Inc.
- Truffaut, F. 1988. *Hitchcock/Truffaut*. Amsterdam: International Theatre Bookshop.
- Walton, K. 1990. *Mimesis as Make-believe*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Wenzel, P. 2001. "Spannung in der Literatur: Grundformen, Ebenen, Phasen." in: Borgmeier.
- Willis, E.E. 1967. *Writing Television and Radio Programs*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Zillman, D. 1996. *The Psychology of Suspense in Dramatic Exposition*. Hillsdale: Erlbaum.